

אומנות, משפט וגזענות: בעקבות הסרט "התרסקות"

מאת

אילן סבן, גילת ויזל-סבן ונתנאל מצגר*

לאדם פיש

בדרך-כלל אנשים שונאים זה את זה מפני שהם פוחדים זה מזה; הם פוחדים זה מזה מפני שהם אינם מכירים זה את זה; הם אינם מכירים זה את זה מפני שהם אינם יכולים לתקשר; הם אינם יכולים לתקשר מפני שהם מופרדים.

מרטין לותר קינג¹

בלוס-אנג'לס אנשים מתחככים זה בזה, רואים זה את זה, אך אינם נוגעים באמת זה בזה. אנחנו זקוקים להתנגשות, להתרסקות, כדי לגעת זה בזה. זו כנראה דרך המגע היחידה שנתרה.

הבלש גרהם בסרט "התרסקות"

הסרט "התרסקות" (Crash) הוא בעינינו יצירת מופת. שאלנו באמצעותו שאלות על הגזענות ועל מה שביסודה: הרעות הקדומות, ועסקנו במנגנונים הנפשיים המלווים אותן ותורמים

* ד"ר אילן סבן הוא מרצה למשפט ציבורי באוניברסיטת חיפה והוא הנחה את הקליניקה לזכויות המיעוט הערבי-פלסטיני; עו"ד גילת ויזל-סבן היא בוגרת תואר שני למשפטים באוניברסיטת חיפה; עו"ד נתנאל מצגר הוא בוגר של תואר משותף במשפטים ופסיכולוגיה באוניברסיטת חיפה. תודה מיוחדת לחגי שרויאר, לאורית קמיר, לאבישלוס וסטרייך, לשגיב ברהום ולשני הקוראים האנונימיים של כתב העת על הערות ועצות מצוינות. אנו אסירי תודה גם ליעל חנין, ברק מדינה, מתן גולדבלט, דן סיימון, נטע רות, סיגל נאור פרלמן, זיו בורר, גיא לוריא וירדן אנקב על הערותיהם.

MARTIN LUTHER KING, JR., STRIDE TOWARD FREEDOM: THE MONTGOMERY STORY 20 (King Legacy Series 2010) (1958) ("Men often hate each other because they fear each other; they fear each other because they do not know each other; they do not know each other because they cannot communicate; they cannot communicate because they are separated")

להתמתן. ואז, בשלב הבא צירפנו דרך מאבק אחרת בגזענות – המשפט – והשווינו בינו לבין האומנות.

הינה שתי המסקנות העיקריות: ראשית, בכוחה של האומנות להשפיע במקום שבו המשפט מוגבל. הסרט ממחיש את העוצמה הטמונה באומנות לזרוע נוגדנים נגד דעות קדומות; שנית, סטראוטיפים הם תופעה עיקשת ורבת-עוצמה; הם נרכשים בקלות יחסית, לעיתים מבלי משים, והם משפיעים עלינו באופן ספונטני וקשה מאוד לשליטה, במיוחד בעת מצוקה. ההתמודדות עימם מצריכה אפוא גיוס של כוחות מגוונים, וכאן מצטרף כוחו של המשפט. במילים אחרות, אומנות – גם טובה ובעלת כוח טרנספורמטיבי – אינה מחליפה את המשפט במאבק עם הדעות הקדומות אלא מתווספת אליו, ושניהם זקוקים לעוד.

מעט יותר בהרחבה. אומנות טובה צופנת השפעה על התנהגויות אנושיות שהמשפט אינו ניהן בה; זהו כוחה לתרום למצבי נפש המכונים אמפתיה. המאמר מקדיש פרק שלם למנגנוני הנפש שביסוד הדעות הקדומות ומסביר את כוחה של אומנות טובה, הן לעודד אמפתיה כמשקל-נגד והן לסדוק סטראוטיפים. ואולם הסיפור הנפרס בסרט מלמד בד בבד משהו חשוב על הצפוי לבני אדם בעת שהם תופסים את עצמם כנתונים בסכנה. תובנה זו מסייעת מצידה להצדיק רעיון מתחום המשפט החוקתי – רעיון "ההתחייבות המוקדמת". זהו הצורך של חברות אנושיות במערכת של כבילה עצמית, שבמסגרתה יקובעו בהן, בעוד מועד, מגבלות חזקות שירסנו את נטייתם של בני אדם ושל קהילות לפגוע קשות בזכויות אדם בזמני חירום. זו תמיכה ברעיון של חוקה וביקורת שיפוטית.

בתמצית, אומנות ומשפט הם יסודות משלימים בתוך עולם נפשי מורכב ועולם חברתי מסוכסך. שניהם מקדמים תובנות משלימות הנובעות מכך שההתמודדות עם החולשות האנושיות שסובבות את הגזענות מצריכה מנגנוני הגנה מגוונים: אישיים וקולקטיביים, משפטיים ולא-משפטיים (פסיכולוגיים, תרבותיים, חינוכיים, פוליטיים ואומנותיים). רק בשילוב של כוחות נימנע אנו בני האדם, אולי, מהתרוסקות.

הקדמה א. הסרט "התרסקות"; 1. העלילה; 2. השפעת הסרט בשני נתיבים מצטברים; הינה הראשון: התבוננות במחיר שהדעות הקדומות גובות מדמויותיו; 3. נתיב השפעה שני של הסרט, מוכר פחות: הפניית תשומת הלב למנגנוני התיוג החפוזים שלנו עצמנו, הצופים ב. שתי תובנות על משפט, אומנות ודעות קדומות; 1. משפט, אומנות ואמפתיה: התבוננות במנגנונים הפסיכולוגיים של הדעות הקדומות; 2. משפט כמנוס אחרון – "חוקתיות" וצידוק "ההתחייבות המוקדמת". סיכום.

הקדמה

הסרט "התרסקות" (Crash)² הוא בעינינו יצירת מופת, בין היתר משום שהוא אומר דברים עמוקים בסוגיה המייסרת של הגזענות, ונושא עימו כוח לגרום לנו להפנימם. בחרנו בו כדי לעסוק בהשוואה בין משפט לבין אומנות בכל הנוגע לתרומתם האפשרית למאבק בגזענות, אף שאין הוא מתייחס ישירות למשפט. הבחירה המתודולוגית שלנו מכונה "אומנות בהשוואה

2 CRASH (Yari Film Grp. & DEJ Prods. 2004). הסרט זכה בפרסי אוסקר שונים בשנת 2005, כולל פרסי האוסקר לסרט הטוב ביותר ולתסריט המקורי הטוב ביותר. יוצרו הוא פול האגיס.

למשפט³. בתחילת הדברים כתבנו מעין "הערת סרט"⁴. שאלנו באמצעות "התרוסקות" שאלות על הגזענות ועל מה שביסודה: הדעות הקדומות, ועסקנו במנגנונים הנפשיים המלווים אותן ותורמים להתמדתן. ואז, בשלב הבא צירפנו דרך מאבק אחרת בגזענות – המשפט – והשווינו ביניהם, בין האומנות למשפט⁵.

הינה שתי המסקנות ההשוואתיות העיקריות: ראשית, בכוחה של האומנות להשפיע במקום שבו המשפט מוגבל. הסרט ממחיש את העוצמה הטמונה באומנות לזרוע נוגדנים נגד דעות קדומות; שנית, סטראוטיפים הם תופעה עיקשת ורבת-עוצמה; הם נרכשים בקלות יחסית, לעיתים מבלי משים, והם משפיעים עלינו באופן ספונטני וקשה מאוד לשליטה, במיוחד בעת מצוקה. ההתמודדות עימם מצריכה אפוא גיוס של כוחות מגוונים, וכאן מצטרף כוחו של המשפט. לשון אחר, אומנות – גם טובה ובעלת כוח טרנספורמטיבי – אינה מחליפה את המשפט במאבק עם הדעות הקדומות אלא מתווספת אליו, ושניהם זקוקים לעוד.

3 לעניין המתודולוגיה הזו, ראו אמנון רייכמן "זה כל-כך פשוט כשזה בסרט? הערות על שיח 'המשפט והקולנוע'", **מחקרי משפט** כב 45, 47-58, 69, 73 (2005) (בחירה בסרט שאינו עוסק ישירות במשפט מאפשרת הפרדה (גם אם מלאכותית) בין עולם הקולנוע לעולם המשפט, לצורך בחינת התפקוד של כל אחד מהסוכנים הללו כשלעצמו בהסדרת סוגיות חברתיות, ללא מעורבות הסוכן האחר); וכן אורית קמיר "על משפט וקולנוע, וניתוח פמיניסטי 'משפט קולנועי מורחב' של מגילת רות לאור הסרט שושלת אנטוניה" **עלי משפט** ח 55, 69-71 (2010). וראו עוד, בהקשרם של שדות תרבות אחרים, את אורית קמיר "משפט, חברה ותרבות בפרשת רמון: 'בא לי שטויות ולא בא לי עליך' נ' 'סימן שאתה צעיר'" **המשפט** 24, 66 (2008); מנחם מאוטנר "גלי צה"ל או ההאחדה של הרוק והמוות" **פלילים** ט 11 (2000).

4 תודה לקורא האנונימי של כתב העת שהפנה את תשומת ליבנו לכך. דוגמה יפה לכך הוא חיבורה של אורית קמיר "הגיבורה ועורך-דינה בארץ קרה: משפט קהילתי פמיניסטי בראי הקולנוע" **מעשי משפט** ב 133 (2009) (שם היא עוסקת בסרט "ארץ קרה").

5 רשימתנו מצטרפת לכתיבה מקיפה העוסקת בממשק שבין משפט ואומנות. לרשימה חלקית ראו, נוסף על המקורות שלעיל, את מרתה ק' נוסבאום **צדק פואטי – הדמיון הספרותי והחיים הציבוריים** (מיכאל שקודניקוב מתרגם, 2003); וכן: MENACHEM MAUTNER, HUMAN FLOURISHING, LIBERAL THEORY AND THE ARTS (2018); RICHARD RORTY, CONTINGENCY, IRONY, AND SOLIDARITY (1989). רורטי, למשל, דן בהשפעה המיוחדת שהוא מייחס לאומנות (ובאותו מקרה לספרות – הוא מתמקד בעיקר בנבוקוב ובדיקנס) בהבניה של סולידריות אנושית, כמו גם ביתרונה של הספרות על פני הפילוסופיה בהנעת שינויים חברתיים ובשינוי היחס כלפי האחר. קיימת כתיבה עשירה גם בעברית. ראו אורית קמיר "מבט משפט-קולנועי על (פוסט) טראומה וזיכרון, החלמה וצדק, נשים וגברים בחברה שסועה – קריאה בסרטו המשפטי של רומאן פולנסקי 'העלמה והמוות'" **מחקרי משפט** כב 159 (2005); אורית קמיר "מודל של ניתוח פמיניסטי רב ממדי: הצגתו, פיתוחו והחלתו על משפט ועל קולנוע" **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** 941 (דפנה ברק-ארוז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוגין עורכות, 2007); שולמית אלמוג "טראומה, נרטיב ומשפט" **ספר דליה דורנר** 143, 144 (2009); אמנון רייכמן "משפט, ספרות ואמפתיה: בין השעיית השיפוט להשהייתו" **צדק פואטי** 161 (2003); יורם שחר "כשפאוסט לוקח עורך דין – על דפוסים זוגיות של תרבות ומשפט" **דין ודברים** ג 147 (2007); מנחם מאוטנר "העצה של פרנקפורטר" **דין ודברים** ג 107 (2007); מנחם מאוטנר "אחריות" ו"אינטגרטיבי": בין 'הנפילה' של אלבר קאמי לבין 'השופט' של שי אספריל" **פורום עיוני משפט** מד 1 (2019); נילי כהן "משפט ומשחק – 'הסוחר מונציה' ו'התקלה'" **הפרקליט** נא 407 (2012); ענת רוזנברג "איך לעשות דברים עם משפט וספרות (בישראל)?" **עלי משפט** יד 9 (2018).

להלן סדר הדיון במאמר: ראשית נציג את הסרט "התרוסקות". ברצוננו להראות את האופן שבו אומנות טובה צופנת השפעה על התנהגויות אנושיות שהמשפט אינו ניחן בה; זהו כוחה לתרום למצבי נפש המכונים **אמפתיה**; שנית הסיפור הנפרס בסרט מלמד משהו חשוב על הצפוי לבני אדם בעת שהם מסווגים מצב כמסוכן. התובנה הנלמדת הזו מסייעת מצידה להצדיק רעיון מתחום המשפט החוקתי – רעיון "ההתחייבות המוקדמת". זהו הצורך של חברות אנושיות במערכת של כבילה עצמית שבמסגרתה יקובעו בהן, בעוד מועד, מגבלות חזקות שירסנו את נטייתם של בני אדם ושל קהילות לפגוע קשות בזכויות אדם בזמני חירום. לעומת התובנה הראשונה, המאתרת את מוגבלות המשפט ומזמינה את השפעתה של האומנות, התובנה השנייה מזמינה בכל זאת את המשפט, משום שהיא עדיין רואה בו שחקן חיוני במלאכת הריסון של הדעות הקדומות.

משה כהן-אליה סיכם לאחרונה את הממצאים העיקריים של השיח המחקרי בעניינים של סטראוטיפים גזעיים בחברה האמריקאית, וסיכום זה אומר משהו כללי על כוח ההתמדה של דעות קדומות ועל השפעתן יוצאת הדופן במצבי סכנה:

[קיימת הבחנה חשובה] בין שלושה סוגים של התייחסות למיעוטים גזעיים: (1) הרובד המודע, שבו אין כמעט התייחסות סטריאוטיפית כיום; (2) הרובד המעשי, שכולל התייחסות מורכבת השולטת בתגובותיו הספונטניות של אדם ביחסיו עם אנשים אחרים – רובד שבו יש כיום הפליה; (3) הרובד של מערכת הביטחון הבסיסי בזהות ותחושת האוטונומיה, הנדרשים לשם פעולה קוהרנטית בהקשר חברתי – כאשר אדם חש איום על הביטחון הבסיסי וחרדה בנוגע לקיומו, נרשמת אצלו עלייה משמעותית בהתייחסויות הגזעניות כלפי האחר, המאיים [...] פער זה נתמך גם בממצאים אמפיריים. מחקרים בארצות-הברית מוכיחים כי חל שינוי עמוק בעשורים האחרונים במידת המחויבות המוצהרת של האמריקאים לשוויון לשחורים. כך, בעוד שבשנת 1942 רק 32% מהאמריקאים תמכו באינטגרציה בחינוך בין שחורים לבין לבנים, עד שנת 1995 עלתה התמיכה ל-96%. באופן דומה, התמיכה בשוויון הזדמנויות לשחורים בתחום העבודה בארצות-הברית עלתה מ-45% בשנת 1945 ל-97% בשנת 1972, ושיעור ההתנגדות לחקיקה האוסרת נישואים בין-גזעיים עלה מ-38% בשנת 1963 ל-87% בשנת 1998 [...] לעומת זאת, מחקרים פסיכולוגיים מוכיחים כי התגובה האוטומטית של כל אדם כמעט, כולל אנשים שמחויבים באמת לעקרון השוויון, היא סטריאוטיפית ומפלה.⁶

6 משה כהן-אליה "על היסוד הנפשי שבבסיס איסור ההפליה בפסיקה בית-המשפט העליון: כוונה? תוצאה? אדישות?" **משפט וממשל** יז 147, ה"ש 59 (2016) (להלן: כהן-אליה "על היסוד הנפשי"). כהן-אליה מסתמך כאן בעיקר על כתיבתו של גידנס – ANTHONY GIDDENS, THE CONSTITUTION OF SOCIETY (1984) – אך מפנה גם לספרות הזאת: Irene V. Blair & Mahzarin R. Banaji, *Automatic and Controlled Processes in Stereotype Priming*, 70 J. PERSONALITY & SOC. PSYCHOL. 1142 (1996); Mahzarin R. Banaji & Curtis D. Hardin, *Automatic*

כיצד פועל הסרט "התרסקות" על מחוזות הנפש של הדעות הקדומות? התשובה נובעת משילוב של שתי דרכי השפעה. דרך אחת מוכרת יותר: הסרט מגולל סיפור ולקח בציוד, שכן הוא חושף את המחיר שהדמויות השונות משלמות בגין דעות קדומות שהופעלו כלפיהן או שהן הפעילו כלפי אחרים. הדרך האחרת היא יוצאת דופן יותר, והיא בנויה משני שלבים עוקבים המתרחשים פעם אחר פעם: בשלב הראשון הסרט יוצר בנו דימוי חד של דמות זו או אחרת, רק כדי לנפצו מייד אחר כך, כאשר נגלה עד כמה נחפזנו בגיבוש עמדה חדה כלפי הדמות. זה יקרה כאשר ניווכח בשלב אחר של העלילה כי הדמות פועלת באופן שונה מאוד מכפי שציפינו כי תפעל על יסוד פעולתה הקודמת. כאשר תהליך זה מתרחש (פעם אחר פעם) הוא מוליד בנו מידה של ביקורת עצמית. אנו נעשים מודעים לעובדה שכמעט כל אחד מאיתנו מתייג בחופזה בני אדם. לא רק הדמויות בסרט פועלות על יסוד היסקים חפוזים (והן או בני אדם אחרים משלמים על כך מחיר) אלא גם אנחנו.

שני מהלכים אלו מהדהדים את ניתוחו של ענר פרמינגר. הוא מצטט את אחת הדמויות בסרט החמישי של הדקלוג של קישלובסקי (בסרט "אל תרצח"),⁷ שאומרת את הדברים האלה: "אין החוק צריך לחקות את הטבע, עליו לתקן את הטבע. הוא הומצא כדי להסדיר יחסים. אנו איננו אלא פועל-יוצא של החוקים שאנו שומרים או מפרים".⁸ התוספת של פרמינגר היא שכן פועל גם קולנוע מופתי: הוא אינו מסתפק בשיקוף המציאות אלא שואף ופועל לשינויה.⁹ מכיוון שהסרט "התרסקות" מלמד שיעור שראוי להקשיב לו על פגמיה של האנושיות, ובכללם נטייתנו לדעות קדומות וכוחן העצום של אלו עלינו בעיתות סכנה, הוא גם מעמיק את מצוקתנו בנוגע לשאלה: מה עלינו לעשות? תהייה זו הפנתה אותנו אל כוחה של האומנות אך גם השיבה אותנו אל המשפט. אל השאלה מה ראוי לעשות בו במשפט כדי להקטין את האיום

Stereotyping, 7 PSYCHOL. SCI. 136 (1996); Patricia G. Devine, *Stereotypes and Prejudice: Their Automatic and Controlled Components*, 56 J. PERSONALITY & SOC. PSYCHOL. 5 (1989); Brian A. Nosek, Mahzarin R. Banaji & Anthony G. Greenwald, *Harvesting Implicit Group Attitudes and Beliefs from a Demonstration Web Site*, 6 GROUP DYNAMICS: THEORY .RES. & PRAC. 101 (2002).

7 במקור: Short Film About Killing (Zespoly Filmowe "Tor", 1988).

8 ענר פרמינגר "משפט וקולנוע בראי 'דקלוג' של קישלובסקי" שאר רוח 1, 60, 63 (2005).

9 שולמית אלמוג עוסקת אף היא בתכלית הטרנספורמטיבית של קולנוע מופתי. היא מצביעה, בין היתר, על כך שהמנוף שהיצירה מבקשת לעיתים להפעיל הוא המשפט עצמו. היא מבקשת לשנות את "ההכרה החברתית", ובכך לתרום להתגבשותו של לחץ חברתי שידחק לשינוי במשפט, וכאשר המשפט ישתנה, יגבר הפוטנציאל לשינוי חברתי. שולמית אלמוג **משפט וקולנוע** 150–154 (2012). עם זאת הפרויקט המחקרי של אלמוג רחב מזה. מרכיב מרכזי בו הוא "ספרות לצד משפט", וכללית יותר, תרומתה של האומנות – ספרות, קולנוע ותיאטרון – להבנה מעמיקה של ההווה האנושית, הבנה שמסייעת להתגבר על מגבלות הדמיון של יוצרי הנורמות המשפטיות ואוכפיהן. גם אנו איננו מתמקדים באומנות הקולנוע דווקא אלא באומנות במובנה המקיף. כוחו של הסרט "התרסקות" הוא בסיפור שהוא מספר. אין כאן משהו המיוחד לקולנוע; המשהו הזה היה יכול להופיע גם במחזה או ברומן. שדותיה המגוונים של האומנות אכן מכילים שונות פנימית חשובה אך גם מכנה משותף חשוב, ואותו אותו חיפשנו: כוחה המיוחד של האומנות לחדור למחוזות נפש מסוימים.

הטמון בשילוב שבין דעות קדומות לבין תחושות סכנה תשובתנו תצטרף לאלו התומכים במעין הכנה מקדימה כלל-חברתית, בדמות "התחייבות מוקדמת" מהסוג של חוקה וביקורת שיפוטית.

א. הסרט "התרסקות"

1. העלילה

הסרט מגולל אפיזודות שונות המתרחשות בלוס אנג'לס במהלכן של כ-36 שעות.¹⁰ חייהן של הדמויות נעים במעגלי התנהלות שמובילים למפגשים שהם תכופות אלימים, דמויי התרסקות. בסצנה הראשונה אנו נחשפים לגרהם – בלש אפרו-אמריקאי מצטיין שהצליח להיחלץ מהגורל הפוקד ילדים רבים למשפחות שאותן מגדלות אימהות יחידניות אפרו-אמריקאיות; הוא בצד הנכון של החוק, והוא טיפס למעלה בשורות המשטרה. במהלך נסיעה לזירת פשע מתנגשת במכוניתו מאחור מכונית, ועולה בו אותה מחשבה שצוטטה לעיל בפתיח, בדבר הבדידות וההפרדה בינינו לבין האחרים, שהמנוס היחיד מהן הוא כנראה התנגשות, מריבה או מגע סוער. הוא מגיע לזירת הפשע ומוצא בה מכונית שרופה ונעל שמושכת את תשומת ליבו. האפיזודה הבאה, החוזרת 36 שעות לאחור, היא נקודת הפתיחה של השתלשלות הדברים: אנו רואים שני בני זוג לבנים – מאוחר יותר מתברר כי הם התובע המחוזי ורעייתו – פוסעים במרכז לוס אנג'לס בשעות הערב. הם צועדים לעבר מכוניתם, ואז מתחולל מעין מפגש, שכן מולם פוסעים שני גברים צעירים אפרו-אמריקאים שיצאו זה עתה ממסעדה: פיטר ואנתוני. האישה נצמדת לבן זוגה, ואנתוני מפרש זאת כחשש של האישה הלבנה מפניהם. עלבוננו אל מול מה שהוא מזהה כחשדנות גזענית הופך את החשד לנבואה שמגשימה את עצמה: פיטר ואנתוני בוחרים לשדוד את מכוניתם של בני הזוג. בהמשך הסרט אנו למדים שפיטר ואנתוני שודדים מכוניות יוקרה למחייטם; המפגש המקרי והאינטראקטיבי הלא מדוברת שהתרחשה בו הם שמיקדו את פיטר ואנתוני דווקא בזוג הזה ובמכוניתם. שני הצעירים הם מעין "מקהלה יוונית" של הסרט. השיחות ביניהם מתארות את הלך מחשבתם בנוגע לקורה באותה עת ולעיתים תפיסה כוללת יותר באשר למצבם בעולם. השיחות הללו משקפות נקודת מבט של מיעוט הנשמעת מפיהם של אלה המשתייכים אליו, ובשונה ממקהלה יוונית קלאסית, המדברת בקול אחד, אנתוני ופיטר משמיעים שני קולות שונים בתוכם, קולות מובחנים. בעקבות השוד התובע המחוזי מפעיל את כוחות האכיפה. רעייתו אינה מסתירה עוד את דעותיה הקדומות נגד המנעולן שמגיע לביתה – איש המקצוע שהוזמן להחליף את מפתחות הבית. כאשר היא רואה גבר היספני, גלוחראש ומקועקע, היא כבר "יודעת" שהוא ימסור את המפתח ל"כנופיה" שלו. לסממנים החיצוניים שהיא נסמכת עליהם אין מקבילה במציאות:

10 הסרט משתייך לסוגה המכונה multi-plot films, שבה הסרט בנוי על צירי עלילה נפרדים המשתלבים או באים במגע. ראו נורית גרין "בין המקום הזה למקומות אחרים: הקולנוע האתי החדש" מכאן יז 225, 227 (2017).

המנעולן הוא איש משפחה ואב טוב ודואג, אשר משפחתו הייתה בעצמה קורבן של ירי, והם עברו לשכונה טובה יותר כדי להבריא את בתו הקטנה מהטראומה. סביב המנעולן מתפתח סיפור צדדי אך חשוב, שיתואר מייד.

אפיזודת ההמשך מתחילה בסיור לילה של שני שוטרים לבנים: השוטר הוותיק ריאן ושוטר טירון בשם טומי. רכב מפואר, הדומה למכונית שנשדדה, חולף על פניהם, ונוסע בו זוג אפרו-אמריקאי: במאי סרטים בשם קמרון ואשתו היפה והבטוחה בעצמה כריסטיין. ריאן מחליט לעצור את הרכב אף שהוא יודע כי אין זה הרכב הגנוב שהם מחפשים. מה שקורה עתה קשה לצפייה: לאחר חילופי דברים מרירים בין ריאן לבין בני הזוג, הוא עוצר אותם ועורך חיפוש בעל אופי מיני בגופה של כריסטיין ועושה כן לעיני בן זוגה קמרון ולעיני טומי, שותפו הצעיר. למוחרת האירוע מבקש השוטר הטירון טומי שלא יצוותו אותו עוד עם ריאן. הוא עושה כן גם במחיר של בוז מצד חבריו השוטרים, מבט נזף של מפקד התחנה והתנכלות עתידית אפשרית מצידו של ריאן. הוא יוצא לסיור אחר, ואז נתקל שוב בקמרון (בן הזוג מהערב הקודם). קמרון מגיב הפעם באופן אלים ואובדני אך טומי מצליח להצילו.

בסופה של אותה יממה, בשעת לילה מאוחרת, בבגדיו האזרחיים וברכבו הפרטי, אוסף טומי טרמפיסט אפרו-אמריקאי. זהו פיטר מצמד שודדי הרכב, שהופרד מאנתוני חברו במהלך ניסיון לא מוצלח לגנוב רכב אחר. שילוב של טעויות, סטראוטיפים ופחד מוביל לסוף טרגי. לקראת סוף הסרט אנו שבים אל הסצנה הפותחת אותו: הבלש גרהם מתבונן במכונית השרופה ובנעל שמושכת את תשומת-ליבו – זו הנעל של אחיו פיטר.

בצד התרחשותם של אירועים בעלי אופי קשה מאוד אנו פוגשים גם אירועים אחרים. אנתוני, הצעיר האפרו-אמריקאי השני, עובר שינוי בעקבות התרחשויות היממה שחלפה. הוא משחרר מהגרים סינים, קורבנות של סחר בבני אדם, ואף נותן להם מעט כסף כדי להתחיל את חייהם באמריקה.

האפיזודה המסיימת את "התרסקות" מתרחשת במקום אחר בלוס אנג'לס. יום חדש מפציע, ואנו חוזים בהתנגשות נוספת בין שתי מכוניות. משני כלי הרכב יוצאים הנהגים ופותחים בצעקות ובקללות גזעניות איש על רעהו. עולם כמנהגו נוהג.

2. השפעת הסרט בשני נתיבים מצטברים; הינה הראשון: התבוננות במחיר שדעות קדומות גובות מדמויותיו

אפיזודות שונות של הסרט ניזונות מהסטראוטיפים שנושאות דמויותיו, והן מפגישות אותנו עם מחירים שדעות קדומות גובות. נתחיל באפיזודה הפותחת את ציר הזמן של הסרט, שכבר נפרסה לעיל – אותו מפגש בין זוג לבן לבין צמד צעירים אפרו-אמריקאים, שהתגלגל להתרסקות: התובע המחוזי ורעייתו צועדים במרכז לוס אנג'לס בשעות הערב לעבר מכוניתם, ושני הצעירים, שיצאו זה עתה ממסעדה, צועדים מולם. בעודם משוחחים רואה אחד הצעירים כי האישה הלבנה נצמדת אל בן זוגה ומפרש זאת כרתיעה מהם וכגילוי של גזענות. הם מדברים ביניהם קצרות ומחליטים לשדוד את רכבם של בני הזוג. הסטראוטיפ שהזין את התגובה החשדנית זוכה לכאורה באישוש, אולם מהדיאלוג של שני הצעירים אנו מבינים כי התנהגותם הייתה תגובתית ולא פרי תכנון מוקדם: חששה של האישה הלבנה העלה בהם כעס, והוא שתורם

לכך שהם מילאו את התפקיד המיוחס להם. תגובתם סמוכה לתופעה פסיכולוגית המכונה "סטראוטיפים המנציחים את עצמם": חששו של אדם שאחרים עלולים להאמין כי סטראוטיפ מסוים חל עליו עלול להשפיע עליו באופן שמגדיל את הסבירות לאישוש הסטראוטיפ. תופעה זו מתרחשת לאחר שהסטראוטיפים כבר נלמדו על ידי מושאם, בין מהתנסות ישירה ובין מהתנסות עקיפה (למשל מצפייה במדיה לסוגיה), והם מקבלים באדם שהוא מושאם חיים משל עצמם.¹¹

אפיזודת ההמשך מתרחשת בביתם של התובע המחוזי ורעייתו. כמסופר לעיל, סמוך לאחר השוד מתלוננת אשת התובע – בגלוי, אגב אובדן שארית האיפוק – על המנעולן ההיספני שהוזמן לביתם להחליף את מנעול הבית (בעקבות שוד הרכב וצורך המפתחות שבתוכו).¹² מייד אחר כך המנעולן נתקל בדעות קדומות גם מצד אדם אחר, הפעם בן קהילת מייעוט אחרת. המנעולן נשלח מטעם חברת הביטוח למרכול של מהגר איראני, ואז מתנהל ביניהם דרשיח של חירשים: המנעולן מסביר כי יש צורך בתיקון דלת המרכול, אבל המהגר ממאן, משום שהוא חושד כי מדובר בניסיון לגרוף כסף על חשבוננו. מתברר שזו טעות קשה. המהגר מפסיד את רוב רכושו בפריצה המתרחשת באותו לילה, ולאחר מכן מבין שהוא אף לא זכאי לדמי הביטוח מחברת הביטוח (משום שנמנע מלתקן את הליקוי בדלת המרכול). הוא חש אבוד ומובס ומבקש לנקום דווקא במנעולן בשל חשדו כי הלה מעורב בפריצה. הוא מבקש מבתו לרכוש למענו תחמושת לאקדח, בתואנה של צורך בהגנה עצמית, ואורב למנעולן מחוץ לביתו של זה. למרבה המזל מתברר כי התחמושת שקנתה בתו הייתה של כדורי סרק, בשל קשיי תקשורת בינה לבין בעל חנות הנשק (הסרט עוסק ארוכות בקשיי תקשורת המלווים את חייו, והינה, לשם שינוי, נמצאת גם תועלת בקשיים כאלה).

כעת מגיעה אותה סצנה קשה שכבר תוארה: שני השוטרים, ריאן וטומי, עוצרים רכב הדומה לרכב הגנוב של התובע המחוזי. ריאן עושה כן אולי משום שברכב היוקרתי שלפניהם נוסעים בני זוג אפרו-אמריקאים צעירים, יפים ועולצים. כאשר ריאן עוצר אותם, הם מופתעים ונעלבים. הם חזרו זה עתה מטקס חלוקת פרסים ותופסים את עצמם משולבים בחברה, מצליחים ומוגנים. מתעוררים חילופי דברים, ואז מתרחש אותו ליטוף מיני, שריאן עורך בגופה של כריסטין כביכול בגדרו של חיפוש. הוא עושה זאת לאט, לא בהסתר, ולנגד עיניו של קמרון בן זוגה. בפעולה אחת הוא פוגע עמוקות באישה, מבקש בד בבד להדגיש את נחיתותה למולו,

11 ראו Claude M. Steele, Steven J. Spencer & Joshua Aronson, *Contending with Group Image: The Psychology of Stereotype and Social Identity Threat*, 34 ADV. EXP. SOC. PSYCHOL. 379 (2002).

12 כאשר אנשים חושבים על גזענות, נהוג להעריך כי הם רואים לנגד עיניהם קבוצה אחת המתאפיינת ברגשות שליליים כלפי קבוצה אחרת. אולם מחקרים מצאו כי רבות מההטיות נובעות מהעדפתו של אדם את הקבוצה שהוא משייך את עצמו אליה (להלן: קבוצת הפנים) יותר מאשר מרגשות שליליים שהוא חש כלפי קבוצות שהוא אינו משייך את עצמו אליהן (להלן: קבוצות חוץ). עליפי גישה זו, ניתן לטעון כי חשדה של אשת התובע במנעולן התפתח לא משום פחד או שנאה לקבוצת החוץ, קבוצת ההשתייכות של המנעולן, אלא מכיוון שרגשות חיוביים, כולל אמון, שמורים אצלה כמעט רק כלפי קבוצת הפנים שלה. ראו Marilynn B. Brewer, *The Psychology of Prejudice: Ingroup Love or Outgroup Hate?*, 55 J. Soc. ISSUES 429 (1999).

את נחיתותו של בן זוגה ואת איך-האונים של שניהם מול עליונותו שלו – מכוח מדיו, צבע עורו, מגדרו, נשקו ונכונותו להפעיל אלימות.

לאחר מכן כאשר הם משוחררים לדרך, אומר קמרון לכריסטיין כי אין טעם שהם יתלוננו על התנהגות השוטר הלבן: זוג אפרו-אמריקאי אל מול שני שוטרים לבנים – מה הסיכוי שלהם? כריסטיין חולקת עליו. האירוע כולו, כולל תגובתו המבוהלת של קמרון ואיך-האונים שלו בזמן האירוע, סודקים את יחסיהם של בני הזוג. קמרון עולה בעקבות זאת על נתיב אלים ואובדני.

והינה אולי הקשר בין איך-אונים לבין אלימות: איך-אונים, תחושה של תלות מוחלט בגורם הרוצה ברעתך, מוליד תחושות השפלה ופחד; תחושת ההשפלה עלולה להוליד גם איך-אונות (אימפוטנציה), וזו תשעתק את ההשפלה ותעצים את תחושת חוסר האונים. האיך-אונים הגובר יעמיק עוד את תחושת הפחד, והפחד יוליד לעיתים תוקפנות. ואכן, אחת מתגובות הנגד הפנימיות כלפי איך-אונים ואיך-אונות היא הַנְיֵעָה לְאֵלִימוּת.¹³

השוו לדרברים, הקשים מאוד לעיכול, שמשיע האני אבראסעד, במאי הסרט "גן עדן עכשיו", בריאיון שנערך עימו:

הייתי במחסום קלנדיה... וחייל ישראלי החליט להעמיד אותי מול קיר עם עוד כמה אנשים. עמדנו שם, תחת השמש הקופחת, במשך שלוש שעות. תחושת השפלה השתלטה עלי והרגשתי שאני מאבד את האנושיות שלי. בכל השעות שעמדתי שם פחדתי לעשות משהו, מחשש שאם רק אזיז את הראש החייל יהרוג אותי. הרגשתי כמו פחדן, התחלתי לשנוא את עצמי על שאני לא עושה כלום.

במשך חודש אחרי האירוע הייתי אימפוטנט. הרגשתי שאני לא גבר יותר. באותו רגע הבנתי את המחבלים המתאבדים: ברגע שאתה הורג את עצמך, יחד עם האויב, אתה הורג את האימפוטנציה שלך והופך אותם לאימפוטנטים. אני רק שמח שיש לי הכישרון להביע את האימפוטנציה שלי בצורה אחרת.¹⁴

אולם המחיר הטרגי ביותר בסרט נגבה בעקבות מחשבה סטראטיפית, שמגיעה מהכיוון הלא הצפוי בעליל – מהדמות המלאכית לכאורה של הסרט, הלא היא דמותו של טומי, השוטר הטירון הטוב. אומנם טומי לא עצר את שותפו ריאן בעת החיפוש המיני בכריסטיין, אך הוא

13 לדיון פסיכולוגי בתהליכים נפשיים מעין אלה ראו Adam Jukes, *Violence, Helplessness*, 4 *FREE ASS'NS* 25 (1993); ג'ון שטיינר *לראות ולהיראות – להגיח ממסתור נפשי* פרק שישי (יאיר לוינשטיין מתרגם, 2015).

14 גואל פינטו "אם לא הייתי קולנוען, הייתי מחבל-מתאבד" *הארץ* (10.11.2005), <https://bit.ly/3PPAKL2>: "האני אבראסעד נחרץ יותר בראיון אתו מאשר בסרט שביים, 'גן עדן עכשיו', העולה היום בסינמטק תל אביב. בסרט, המספר על צמד מחבלים-מתאבדים, הוא לא נוקט עמדה, אבל פנים אל פנים הוא אומר: 'הייתי במחסום קלנדיה, ושם הבנתי את המחבלים המתאבדים...' הרגע המדויק שבו הבין לנפשם של המתאבדים זכור לו היטב". וכאן באים הדברים שצוטטו לעיל.

מבקש לכפר על כך פעמיים: ראשית, הוא מבקש בהזדמנות הראשונה להפסיק את ציוותו עם ריאן; שנית, הוא מגלה אומץ ואמפתיה עמוקה וחוצץ בגופו בין קמרון – בן הזוג שמשוהו פקע בו – לבין השוטרים שכמעט יורים בו. טומי משקר, מציג את קמרון כחבר שלו ומבקש מהשוטרים לשחררו כטובה אישית מיוחדת. קמרון אומר לטומי בכעס כי הוא אינו מבקש את עזרתו, אך טומי מבטיח לו שהוא אינו רוצה ממנו דבר אלא רק למנוע את מותו. הדמעות בעיניו של קמרון מלמדות על גודל ייאושו, אך גם על כך שפעולתו של טומי מחזירה לו מידה של אמון ולכן גם של תקווה.

אלא שאז מגיע האירוע הטרגי ביותר בסרט. לעת שחר, במכוניתו הפרטית וללא מדים, אוסף טומי טרמפיסט, צעיר אפרו-אמריקאי שעומד בצידי הדרך. זהו פיטר, אחד משני שורדי המכוניות שפגשנו קודם לכן. בין טומי לפיטר מתפתחת שיחה, אך הפחד בליבו של טומי מפני הטרמפיסט האפרו-אמריקאי הולך וגובר. כאשר פיטר מספר לו כי כתב רק אתמול שיר קנטרי, טומי מגיב בחוסר אמון (שהרי לא ייתכן שנער אפרו-אמריקאי יאהב מוזיקת קנטרי). כאשר פיטר רואה כי ברכב של טומי מוצב קמע ("בובת מזל"), הוא פורץ בצחוק. טומי מתרגז, משום שהוא מפרש את הצחוק כלעג ודורש מפיטר לצאת מרכבו. אלה שעות האשמורת השלישית, המקום מבודד ופיטר עייף. הוא משיב בתרעומת על הכעס, גם משום שהוא אינו מבין את כעסו הפתאומי של טומי. ואז, כדי להסביר לטומי מדוע צחק, כדי להפיס את דעתו ולהראות לו שהם פשוט חולקים קמע משותף, פיטר שולח את ידו לכיסו ואומר: "בוא אראה לך מדוע צחקתי". אלא שטומי מפרש אחרת את ההתרחשות. הוא שולף את אקדחו ויורה. כאשר הוא מגלה כי פיטר מחזיק בכיסו לא אקדח, כי אם בובת קמע הדומה לשלו, הוא זורק את הגופה לצד הדרך ושורף את רכבו.

זו סצנה נוראה. מפגש בין שני צעירים שדומים כל כך זה לזה – בגילם, בטעמים במוזיקה, באמונה טפלה שלהם – והינה מפגש זה מתרסק בצורה טרגית במיוחד. תוצאה זו נשענת על טעות שמקורה בסטראוטיפ, והיא תולדה של הפחד שהסטראוטיפ הזה הוליד בנסיבותיו של אותו מפגש. הסצנה היא רגע של טלטלה עמוקה גם מבחינתו של טומי וגם מבחינתנו הצופים. טלטלתנו שלנו עשויה להוליד תובנה: אם אדם כטומי פעל כך, אין כנראה אדם שחסיך בפני זה. מה שתורם לטעותו הטראגית של טומי היא השפעתו של מה שנקרא בשפת הפסיכולוגיה החברתית "אפקט ההומוגניות של קבוצת החוץ". כאשר מדובר בעמדות, בערכים, בתכונות אישיות ובאפיונים אחרים של אנשים, בני אדם נוטים לראות בחברי קבוצת החוץ כדומים איש לרעהו במידה רבה מזו שחברי קבוצת הפנים רואים זאת בעצמם.¹⁵ לכן מבחינתו של טומי חיבה למוזיקת קנטרי אינה אפשרות אצל צעיר אפרו-אמריקאי, והושטת יד לעבר הכיס בעת ויכוח כעוס תיתפס כאפשרות של ממש לשלוף אקדח. מדוע קבוצות חוץ נתפסות ככלל כהומוגניות יותר מקבוצות פנים? סיבה אפשרית אחת היא שברגיל לבני אדם אין חיכוך רב עם

Patricia W. Linville, *The Heterogeneity of Homogeneity*, in *ATTRIBUTION AND SOCIAL INTERACTION: THE LEGACY OF EDWARD E. JONES 423* (John M. Darley & Joel Cooper eds., 1998).

חברי קבוצות חוץ והם אינם מכירים אותם כפי שהם מכירים את חבריהם לקבוצת הפנים.¹⁶ ציטטנו בפתיח את מרטין לותר קינג, שהסביר כי "בדרך-כלל אנשים שונאים זה את זה מפני שהם פוחדים זה מזה; הם פוחדים זה מזה מפני שהם אינם מכירים זה את זה; הם אינם מכירים זה את זה מפני שהם אינם יכולים לתקשר; הם אינם יכולים לתקשר מפני שהם מופרדים". אבל כאן, אצל טומי, איננו פוגשים שנאה אלא רק פחד, ובכל זאת הוא הרה גורל.¹⁷ ההתרחשויות בסרט מחדדות נקודה העולה גם בסרט הישראלי "עג'מי". עלי אהרנסון, שכתב על הסרט, מסביר את משמעותו הרחבה של "ריבוד חברתי" בהקשרים של חיים ואלימות. השלכות הריבוד אינן רק בתחום ההקצאה של טובין חברתיים מוכרים – תקציבים ציבוריים, משרות וכדומה – אלא שהן משתרעות גם על חלוקת הסיכונים בחברה. אחת ההשלכות היא סיכונים מוגברים לביטחון האישי, שנחשפים אליהם אלה המשתייכים לקבוצות מסוימות המצויות במקום נמוך במדרג החברתי.¹⁸ ואין מדובר רק בהגנה מפני פושעים, אלא לעיתים גם בהגנה מפני שוטרים. נקודה אחרונה זו מבוטאת בזעם הגלוי אשר טאנהסי קואטס פורס בספרו "בין העולם וביני":

אנשים שחורים אוהבים את הילדים שלהם באובססיביות מסוימת. אתם כל מה שיש לנו, ואתם בסכנת הכחדה מרגע שאתם מגיעים אלינו... זו הפילוסופיה של המנושלים מגוף, של עם שאינו שולט בדבר, שאינו יכול להגן על דבר, שגורמים לו לפחד לא רק מהפושעים שבקרבו אלא גם מהמשטרה, המושלת בו במלוא השררה המוסרית של גובי דמי חסות.¹⁹

- Patricia W. Linville & Gregory W. Fischer, *Exemplar and Abstraction Models of Perceived Group Variability and Stereotypicality*, 11 Soc. COGNITION 92 (1993) 16
- השוו להתרחשות הבאה, מתוך דיווח של יניב קובוביץ, יותם ברגר וג'קי חורי "הפלסטיני בן ה-15 שנורה היום סמוך לאריאל בידי צה"ל ונפצע קשה לא היה חמוש" **הארץ** (12.12.2017), <https://bit.ly/3MYXOFq> "הצבא הודיע בצהריים כי חיילים מנעו פיגוע, אך תחקיר ראשוני של הירי מעלה שלא היה ניסיון דקירה. החייל שירה אמר כי פתח באש משום שחשד בפלסטיני שהכניס יד לכיסו. צה"ל ממשיך בתחקור התקרית... לפי התחקיר, במהלך היום כמה פלסטינים ניסו לפגוע בגדר והתקרבו לעבר כוח צה"ל. עם זאת, הגדר לא נפרצה ולא ברור עד כמה התקרבו הפלסטינים לעבר החיילים. אחד מהחיילים פתח באש חיה לעבר פלסטיני, בטענה שהכניס את ידו לכיס באופן שנראה כשליפת סכין". 17
- עילי אהרנסון "משפט פלילי, ריבוד אתני ולגיטימציה פוליטית: בין ייצוגים קולנועיים לרפורמה מוסדית" **דין ודברים** ז 267, 269 (2014). בשנים האחרונות מחמירה הפשיעה בחברה הערבית, ותחושת חוסר הביטחון האישי התעצמה מאוד. הדיון הציבורי בעניין זה גובר, ועימו הביקורת על אדישותה של מדיניות הממשלה כלפי זה. ראו, בין היתר, את כתיבתם של נוהאד עלי, רות לויין-חן ועולא נג'מי-יוסף **אלימות, פשיעה ושיטור בחברה הערבית – מדד הביטחון האישי והקהילתי** 2019 <https://bit.ly/3wWVQ11> (2020). 18
- טאנהסי קואטס **בין העולם וביני** 81 (דבי אילון עורכת, זהר אלמקייס מתרגם, 2018) (להלן: קואטס **בין העולם וביני**). ברוס ספרינגסטין מהדהד זאת במילותיה של אם אפרו-אמריקאית בצאת בנה לבית הספר, בשיר *American Skin*. השיר נכתב ב-1999 אחרי ששוטרים ניו יורקים ירו למוות באמאדו דיאלו, מהגר מגינאה שנחשד בטעות כי הוא עבריין נמלט (41 יריות נורו בו): 19

כל זה זוכה למידה של השתקפות ב"התרסקות". אפשר לנסח זאת במילים שפיטר, הצעיר האפרו-אמריקאי, היה אומר לטומי לו היה יכול: "אנחנו דומים כמעט בכול – בני כמעט אותו גיל, אותו מגדר, נהנים מאותה מוזיקה, אוחזים באותה אמונה טפלה – אלא שאתה לבן ואני שחור, ואתה שוטר ואני נער עבריין, ואתה חי ואני מת, מידוך".

אחד הכוחות הטמונים באומנות של "התרסקות", הוא שיש בסרט מעקף חלקי להפרדה שמרטיין לותר קינג הזהיר מפניה. אומנם עדיין איננו פוגשים את ה"אחר" במעגלים חברתיים ממשיים, אך אנחנו שומעים את קולו ומתבוננים בחלקים מחייו דרך יצירת האומנות. כך פוחתת בנו הזרות, ומתגבחת בתוכנו משוכה בפני הנחות פשטניות בדבר ה"הומוגניות" של בני קבוצת החוץ ובדבר ה"שונוות" העמוקה בינם לבינינו (חברי קהילת הפנים). סטראוטיפ קשור להנחת השונוות וכן לפחד; הפחד מרחיק אותנו ממגע; היעדר המגע מונע מאיתנו להפריך את הנחת השונוות ולפוגג את הפחד (שהוא מצידו מומצא או לפחות מופרז). את מעגל העוועים הזה מצליח הייצוג הקולנועי הטוב לפרוץ לעיתים.

יתר על כן, מחקרים שבדקו את "תאוריית הלמידה החברתית"²⁰, המניחה בבסיסה את מרכזיות החיקוי בהתנהגות האנושית, מצאו שאכן התבוננות באדם אחר הנתפס כחבר בקבוצת הפנים שלהם, שמתנהג באנושיות או בהוגנות כלפי חבר בקהילת חוץ, הובילה להפחתה ממשית, כמעט מיידית, בדעות הקדומות של המתבוננים. תהליך זה עשוי להתחולל לא רק בהתבוננות ישירה שלנו באדם אחר, אלא גם באמצעות דמויות במדיומים כגון סרטים וספרים. בקצרה, לסרטים בעלי תוכן משמעותי יש השפעות רגשיות ופיזיולוגיות חזקות על הצופה, ואף פוטנציאל של ממש לשנות אצלו דעות קדומות.²¹ נרחיב בכך בקרוב. עוד הוכח כי מפגש של צופים או של קוראים עם דמויות המגיבות כלפי "אחרים" בדרך ראויה או לחלופין בדרך לא ראויה, עורר אצלם הזדהות עם ההתנהגות החיובית והירתעות מזו השלילית. לעיתים החיוב והשלילה נגעו בדעות קדומות ועל כן נזרעו נוגדנים נגדן.²²

Lena gets her son ready for school/ She says now.../ You got to understand the rules/
Promise me if an officer stops [you]/ you'll always be polite/ Never ever run away and
promise mama you'll keep your hands in sight/ Cause is it a gun? Is it a knife? Is it a
wallet? This is your life ...

ALBERT BANDURA, AGGRESSION: A SOCIAL LEARNING ANALYSIS (1973) 20

Nicole Krämer et al., *Broadcasting One World: How Watching Online Videos Can Elicit*
Elevation and Reduce Stereotypes, 19 NEW MEDIA & SOC'Y 1349 (2017) 21

Loris Vezzali et al., *The Greatest Magic of Harry Potter: Reducing Prejudice*, 45 J.
APPLIED SOC. PSYCHOL. 105 (2015) 22

3. נתיב השפעה שני של הסרט, מוכר פחות: הפניית תשומת הלב למנגנוני התיוג החפוזים שלנו עצמנו, הצופים

נוגדני הסטראוטיפיזציה הטמונים ב"התרסקות" אינם מופקים רק מההלם לנוכח ההתרחשות שבין טומי לפיטר או מהתרחשויות קשות אחרות. נתיב השפעה עמוק של הסרט הוא ההתנסות הפסיכולוגית הישירה שלנו הצופים: היחשפותנו לפזיזות שבה אנו עצמנו מגבשים עמדה באשר לאחר.

שתי טלטלות עזות מתחוללות בנו במהלך הצפייה בסרט (בצד כמה אחרות קטנות יותר²³). האחת תוארה זה עתה: טומי, השוטר האידיאליסט, מתגלה באור אחר – הוא נכנע לסטראוטיפ והורג אדם, ואז נוהג כאחרון העבריינים כאשר הוא זורק את הגופה בצד הדרך ושורף את רכבו כדי להעלים ראיות. ואולם נוסף על זה מתרחשת בנו עוד טלטלה והיא נוגעת בשוטר האחר – ריאן.²⁴ במפגש הראשון עימו אנו מתייגים אותו כשוטר גזען ואפל. אבל זמן קצר אחר כך הוא מתגלה לנו כבן מסור המתגורר עם אביו ומטפל בו ברוך ובחמלה. הוא אובד עצות כאשר ליכולתו לטפל באביו ולעזור לו, שכן לאב אין ביטוח רפואי טוב, והוא נתקל בשרירות מצד נציגת חברת הביטוח הרפואי, שהיא אישה אפרו-אמריקאית. אבל הטלטלה העיקרית בהקשרו של ריאן מגיעה בסצנה אחרת בסרט. למוחרת פגיעתו בבני הזוג (כריסטין וקמרון) ריאן מוזעק בעקבות אירוע של תאונת דרכים. כאשר הוא מגיע, מדווחים לו כי אישה נלכדה ברכב ההפוך, וכי נוזל מן הרכב דלק ויש סכנה מיידית להתלקחותו. ריאן זוחל אל המכונית ההפוכה, ואז מתגלה כי האישה הלכודה היא כריסטין. כאשר חבריו השוטרים גוררים אותו החוצה כי הרכב עומד להתפוצץ, הוא מנער אותם מעליו ורץ בחזרה פנימה. כריסטין מסרבת לעזרתו וזועקת במצוקתה: "רק לא אתה! רק לא אתה!", אך הוא מתחנן שתורשה לו לעזור לה, מעביר את ידו בעדינות מעבר לירכה כדי לחתוך את חגורת-הבטיחות שכולאת אותה ואז מחליף אותה ואת עצמו, רגע לפני שהרכב מתלקח ומתפוצץ. ריאן תומך בכריסטין ברוך כאשר הם נחלצים מהרכב, וצוות העזרה הראשונה מפנה אותה כשעל פניה מבע של כאב ופליאה. פליאתה היא פליאתנו: כיצד אדם יכול להפגין שתי התנהגויות סותרות כל כך זו את זו כלפי אותו אדם בפרק זמן כה קצר? ואיזו מהן משקפת אותו? אין כאן רק מרכיב של כפרה; מתוך ההתרחשות נראה כי ריאן היה נכנס לרכב להציל כל אדם.

הינה אפוא תמצית המהלך הקולנועי שאותו הדגשנו, זה התורם ממשית לכוחו הטרנספורמטיבי: (א) התנהלות דרמטית של כל אחת מדמויותיו העיקריות של הסרט מניעה אותנו לגבש דימוי מובהק, עמדה החלטית, כלפיה; (ב) עמדה זו או דימוי זה מתנפצים לנוכח התנהלות עוקבת של אותה דמות; (ג) מאחר שטלטלה זו מתרחשת פעם ועוד פעם, צומחת בנו

23 בדמויות נוספות מתגלות לנו סתירות במהלך הסרט. למשל, הבלש האפרו-אמריקאי גרהם, המוצג לנו כקצין משטרה ישר ונחוש, נכנע ללחץ הפוליטיקאים ומסכים להפליל שוטר אחר כדי להציל את אחיו ממאסר ממושך. כן מתגלה כי סוחר תמים למראה ממוצא אסייתי, שהיה קורבן של תאונת "פגע וברח", עסק בסחר בבני אדם.

24 השו, Vorris L. Nunley, "Crash": Rhetorically Wrecking Discourses of Race, Tolerance, and White Privilege, COLLEGE ENGLISH 344 (2007)

מידה של ענווה, סוג של זהירות מפני הנחות ותחזיות חפוזות בנוגע לבני אדם. אם כן, "התרסקות" מצליח לשתף אותנו במסר שניתן לנסחו כך: "הפסיקו להניח שאתם תופסים אדם אחר בכוליותו, ושאתם יכולים לצפות את תגובותיו על סמך זיהוי של השתייכות קבוצתית שלו – צבע עור, קעקוע או מעמד; אינכם יכולים לעשות זאת בוודאות מספקת, אפילו על יסוד פעולה משמעותית קודמת שלו".²⁵

בעינינו זו השתקפות של ההבחנה של אלבר קאמי, שלפיה אומנות מופת מציגה טוב יותר את מורכבותה של מציאות החיים ואת היותה של זו סמוכה לטרגדיה יותר מאשר לדרמה.²⁶ משום כך הדמויות ביצירות מופת, כמו רוב בני האדם במציאות חיינו, מתגלות כמורכבות, מפתיעות, נושאות גוונים של אור וצל, והן מסוגלות להשתנות לטוב ולרע. במילים אחרות, האומנות של "התרסקות" מולידה בנו הבנה ממשית יותר של העולם האנושי ומגבירה את פתיחותנו לאפשרותם של בני אדם להשתנות, לפעול באופן לא ליניארי וכדומה. כוחה הרב של היצירה "התרסקות" לעשות זאת נובע מהפיכתנו מצופים למשתתפים. כלומר, עשייתנו למי שעוברים תהליכים נפשיים הדומים במידת-מה לאלה שדמויות היצירה חוות.

ב. שתי תובנות על משפט, קולנוע ודעות קדומות

1. משפט, אומנות ואמפתייה: התבוננות במנגנונים הפסיכולוגיים של הדעות הקדומות

כאמור בפתח המאמר, בעקבות הסרט עלו בנו כמה מחשבות. הן נוגעות לדעות קדומות שביסוד הגזענות ולתפקידה של האומנות ולתפקידו של המשפט כאשר להתמודדות עימן. מה שאנו מנסים לעשות כאן בעניינן של אותן תובנות, מלבד עצם הצגתן, הוא ניסיון לאששן. הניסיון הזה נסמך על עיון משולב: בסרט, בתאוריה פסיכולוגית ובתאוריה חוקתית. תובנה ראשונה חוזרת אל הפער שכהן-אליה מסרטט (בהסתמך על המחקר בארצות הברית): "חל שינוי עמוק בעשורים האחרונים במידת המחויבות המוצהרת של האמריקאים לשוויון לשחורים... לעומת זאת, מחקרים פסיכולוגיים מוכיחים כי התגובה האוטומטית של כל

25 לנקודה דומה, ראו Roberta Ahlquist & Maria Miler, chapter six: *The Lessons We Learn from Crash: Using Hollywood Film in the Classroom*, COUNTERPOINTS 102 (2008).

26 ראו את המבוא היפה של דניס שרביט "אינטלקטואל בצוק העתים: קאמי, אמו והצדק" באלבר קאמי *הזמן הזה III – רשימות אלג'יריות 1958–1939* (שושנה כרם מתרגמת, סילביה טינטר, חננאל גולדברג, אודי הררי וחייה רפאל עורכים, 2015). ראו בעיקר את המקטע שם, בעמ' 72–75 שנקרא "דרמה או טרגדיה?" בקצרה, שרביט מציג את ההבחנה הנזכרת של קאמי כך: הדרמה היא תכופות פשטנית, ואילו הטרגדיה נושאת מורכבות; הדרמה מפגישה בין כוח אחד שהוא התגלמות הטוב לבין כוח אחר שהוא התגלמות הרוע, בעוד בטרגדיה כל כוח הוא רע וטוב ברזמנית ונושא גוני אפור; לעומת המלודרמה שבה רק אחד צודק או ניתן להצדקה, בנוסחה הטרגית אנטיגונה צודקת וקריאון אינו טועה.

אדם כמעט, כולל אנשים שמחויבים באמת לעקרון השוויון, היא סטריאוטיפית ומפלה".²⁷ שינויים משפטיים תרמו בוודאי תרומה ניכרת לאותו שינוי במחויבות המוצהרת של האמריקאים לשוויון בין-גזעי. אף יש להכיר בכך שהמחויבות המוצהרת החדשה שנוצרה היא תכופות עקרונית-ערכית. אבל דווקא שינוי זה מחדד את השאלה: מדוע הן (הדעות הקדומות) מתמידות: מה מותירן נוכחות ורבות-עוצמה על אף השינוי בכיוונה של מחויבות לשוויון בין-גזעי? ועד כמה המשפט יכול, אם בכלל, לשנות זאת שינוי משמעותי יותר?²⁸

השאלה הראשונה מן השתיים מוצאת את השתקפותה הטרגית ב"השוטר הטוב" טומי. אין שום ספק בדבר מחויבותו הערכית לשוויון בין-גזעי. הוא הוכיח אותה בדרכים שונות. והינה בד בבד פגשנו את הסטראוטיפים שקיננו גם בו, את תגובתו האינסטינקטיבית בעת שנבהל ואת ההרג שנולד מכך. טומי מגלם את הפער שכהן-אליה מצביע עליו.

אשר לשאלה השנייה – מה המשפט יכול לעשות בנוגע לפער בין המחויבות לכאורה המופיעה בנו במישור הערכי לבין התגובות שלנו בעיקר במצבי מצוקה – ראשית מוסכם כי תפקיד חשוב במיוחד של המשפט הוא הכוונת התנהגות באמצעות, בין היתר, הרתעה.²⁹

27 כהן-אליה "על היסוד הנפשי", לעיל ה"ש 6, בעמ' 166, בה"ש 59. בהקשר הישראלי ראו טיעון סמוך שלפיו רבים מן המחקרים בישראל נכשלים בחוסר ההבחנה בין התנהגות גזענית לבין הצהרות גזעניות. להרחבה, ראו רוני פורת "סקירת 400 ניסויים מגלה: אי אפשר לאמן אנשים להיות פחות גזעניים" **הארץ** (15.7.2021) <https://bit.ly/3LY5578>.

28 הכתיבה התאורטית בשאלת יכולתו (וגבולות יכולתו) של המשפט להניע שינוי חברתי היא עשירה. ראו, בין היתר, את אורלי ליבל במאמרה: "האם המשפט מסוכן? קואופטיביזם משפטי ושינוי חברתי" **משפט, חברה ותרבות | האם המשפט חשוב?** 127, 132–133 (2010), המתארת כיצד מאז שנות החמישים המאוחרות הפכה ההתדיינות המשפטית – בצורת חקרי מקרה ייחודים ותביעות ייצוגיות – למכשיר עיקרי באקטיביזם של תנועות חברתיות. היא מתארת כיצד, ולמול התלהבות רבה מצד שחקנים שונים, תאורטיקנים משפטיים הטילו ספק בהשפעתם של דיונים אלו וטענו כי ההצלחות היו סמליות בלבד, בין היתר משום שרשויות המנהל פעמים רבות לא יישמו את פסקי הדין, וכן משום שהמשאבים הכספיים שנדרשו לאכיפה וליישום של החלטות שיפוטיות היו דלים מדי ולעיתים לא זמינים. חוקרים נוספים של משפט וחברה מסבירים כיצד המשפט "מפתח" קבוצות לבחור באסטרטגיות משפטיות ככלי לקידום מטרותיהן החברתיות כדי שבסופו של דבר הן תתבררנה כנתיב מזיק או עקר. לפירוט ראו גד ברזילי "המשפט כשדה במסגרת של כוח פוליטי: האם בתי משפט הם נשאי שינוי חברתי-פוליטי, ואם כן – כיצד?" **משפט, חברה ותרבות | האם המשפט חשוב?** 107, 109 (2010), שם הוא מתאר כיצד המשפט ממסגר בעיות חברתיות וממיר אותן לשפה משפטית, ובכך משרת בעיקר אינטרסים של קבוצות כוח ואלויות פוליטיות המעוניינות בעמעום משברים חברתיים. כמו כן בהיותו אמצעי המשמש אליטות פוליטיות מאפשר המשפט לפתור פלוגתאות וסכסוכים ממוקדים בדרך של פתרון נקודתי באמצעות מתן סעדים, אך הוא אינו מתמודד עם בעיות חברתיות מן השורש. דפנה הקר ונטע זיו ב"הקדמה" **משפט, חברה ותרבות | האם המשפט חשוב?** 9, 11 (2010) מסבירות את הקשיים המגבילים את המשפט ביכולתו לייצר שינוי: היזקקותו התמידית ללגיטימציה מוסדית-פוליטית; היותו מופעל בידי עורכי דין הפועלים כפרטים המייצגים קבוצה רחבה, דבר היוצר אינטרסים מקבילים ולעיתים גם פער בין עולם המושגים המשפטי לבין שפתם של המיוצגים (בני האדם החותרים לשינוי בעזרת המייצגים). יתרה מזאת, בדומה לטענתה של ליבל לעיל, ובהמשך לטענה בדבר התלות בלגיטימציה, פעמים רבות נותר המשפט לא מיושם בשל תהליכים חוץ-משפטיים.

29 הדר אברים "האם המשפט משיג את מטרותיו? תשובות מעולם המחקר האמפירי" **משפט, חברה ותרבות | האם המשפט חשוב?** 27, 32 (2010).

במונחים פסיכולוגיים, המשפט פועל הן במישור הקוגניטיבי – שכולל הבהרה של המותר והאסור והשתתפות בתחשיבי תועלת ונזק של העברייני-בכוח – והן במישור אינסטינקטיבי ורגשי יותר של הפעלת פחד והרתעה מפני תוכנית עבריינית או מפני דחף עברייני. במילים אחרות, המשפט פועל כגורם שתפקידו לאזן את הדחף העברייני או את התגובה הפיזיזה באמצעות הפעלת מנוף נגדי של פחד מפני ענישה לסוגיה; שנית, תפקיד נוסף של המשפט הוא מורכב יותר: להיות סמך ערכי, כלומר לבטא ערכים שיש לאמץ/להפנים; מעין פעולה של גיבוש סופר-אגו (מצפון).³⁰ תוצאה זו אכן מתרחשת במידה לא מבוטלת, והיא אכן התרחשה אצל טומי, השוטר הטוב, אלא שהיא לא הספיקה. טומי מאמין בשוויון ובכבוד האדם: כאשר הוא נתקל בגזענות, הוא נפרד במופגן מהשוטר הגזען; כאשר הוא פוגש את קמרון, בן הזוג המושפל שנשבר ופונה למהלך של ייאוש, הוא מסתכן ומגונן עליו; כאשר הוא פוגש צעיר אפרו-אמריקאי (פיטר) המחפש טרמפ סמוך לעלות השחר, הוא אוסף אותו למכוניתו. מדוע הערכים המוכחים הללו אינם מגרשים ממנו את הסטראוטיפ, ויותר מזה, מדוע הם לא מנעו מהדעה הקדומה לנצח בתוכו ולהוביל לטרגדיה?

הסרט מספק לשאלות הללו לפחות תחילת תשובה. ראשית, הפחד. התנהגותנו בעת פחד היא סוג מיוחד של התרחשות נפשית אינסטינקטיבית. שנית, "התרסקות" מגלה כי בשורש הדעה הקדומה של הצעיר הלבן אכן קיימת בורותו החלקית בנוגע לצעיר האפרו-אמריקאי. אנו אומרים "חלקית", משום שמצד אחד פיטר, קונקרטי, הוא אכן עברייני צעיר השודד מכוניות, אבל מן הצד אחר, הוא ככל האדם – מבקש לשוב הביתה בשלום, אישיותו רבת-ממדים, ויש לו תחומי עניין מגוונים.

ממה נובעת בורותו החלקית של טומי? מן ההפרדה, כפי שטען מרטין לותר קינג. אך הינה לאורך השנים הנורמות המשפטיות התערבו בחברה האמריקאית כדי לצמצם את ההפרדה הבין-גזעית: למן שנות החמישים של המאה העשרים המשפט הפדרלי אוסר הפרדה בבתי ספר,³¹ ולמן סוף שנות השישים הוא אוסר הפליה כלשהי, הן במרחב הפרטי-העסקי והן במרחב הציבורי, בהשכלה הגבוהה, בתעסוקה, בדיור, בספורט ועוד.³² אנו מצויים כיום יותר מיובל שנים לאחר אותו שינוי נורמטיבי. האם הוא הוליד גם צמצום בהפרדה החברתית? במידת-מה כן אך הצמצום אינו רב. מדוע? איננו יודעים את התשובה לאשורה; נסתפק בתשובות מקובלות ובהשערות מסוימות. הפרדה – בוודאי חלק ניכר ממנה – מקורה במעמד החברתי-הכלכלי. מעמד זה מושפע מהשכלת ההורים, שמשפיעה מצידה על השכלת הילדים ועל שאלת הגעתם לחינוך הגבוה. ההשכלה משפיעה על מקומות העבודה, על התפקידים בשוק העבודה ועל השכר, והשכר משפיע על הדיור.³³ במילים אחרות, ממדים רבים של הפרדה

30 גם בכך עוסקת אבירם. היא עומדת שם על תפיסתו של אמיל דורקהיים. שם, בעמ' 51.
31 Brown v. Bd. of Educ., 347 U.S. 483 (1954): שם בוטלה הדוקטרינה שקיבלה בעבר אשורו חוקתי, זו של "Separate but Equal".

32 Cass R. Sunstein, *The Anticaste Principle*, 92 MICH. L. REV. 2410, 2423 (1994).

33 משה כהן-אליה "שלוש הסתייגויות ממפעל ההרחבה של איסורי ההפליה בחקיקת העבודה בישראל" **עבודה, חברה ומשפט** יא 195, 203 (2005) ("חוסר שוויון כזה נוטה לשכפל את עצמו מדור לדור, ומוביל לכך שאנשים שנולדים לקבוצה מודרת צפויים לגורל דומה לזה של הוריהם").

והפליה נובעים מאישויוניותה של החברה האמריקאית ומהמתאם (המתמיד) שבין גזע לבין מעמד חברתי-כלכלי.³⁴ והינה, הבדלי המעמד, פערי השוויון וכן הנאורליברליזם האמריקאי מוגנים (בבסיסם) בדרך של הגנה הנשענת על מוסכמות של תרבות, על הגנה פוליטית וגם לעיתים על הגנה משפטית ואפילו חוקתית. הפרדה בין-גזעית ניכרת נקודה רבת-חשיבות: לא יתר על כן, במסגרת המאמץ לצמצום ההפרדה יש להביא בחשבון נקודה רבת-חשיבות: לא כל מגע בין קבוצות מפחית דעות קדומות והפליה, שכן יש חשיבות למיצב (סטטוס) של שתי הקבוצות ולתנאי המפגש ביניהן. החוקר גורדון אולפורט מציג ארבעה תנאים המאפשרים הפחתת דעות קדומות מיטבית, באמצעות מגע בין-קבוצתי: מיצב בין-קבוצתי שווה; מטרת משותפת; שיתוף פעולה בין-קבוצתי; תמיכה של המוסדות החברתיים במגע בין הקבוצות (באמצעות חוק, חינוך, מנהג, הלך רוח ועוד).³⁵ בסביבה שבה התנאים הללו אינם מתקיימים, מגע ישיר בין הקבוצות עלול לא להועיל להפחתת דעות קדומות, ולעיתים הוא אף עלול להגביר את הסטראוטיפיזציה.³⁶ תנאיו של אולפורט חיוניים להפחתת הדעות הקדומות מכיוון שהם יוצרים פוטנציאל ממשי לידידות בין חברי הקבוצות השונות,³⁷ ומשום שהם מובילים את חברי הקבוצה לקטגוריות חשיבה חדשות, שנעות ממיצוב ה"אנחנו והם" למיצוב ה"אנחנו".³⁸ לעומת זאת כאשר תנאי המפגש בין קבוצות אינם מיטביים, עלול להיווצר אצל חברי הקבוצות כשל קוגניטיבי המכונה "טעות הייחוס הבסיסית". כשל זה, בהקשר הבין-קבוצתי, מתייחס לנטייתם של חברי קבוצת הפנים לייחס התנהגויות שליליות של חבר קבוצת חוץ לגורמים "תכונתיים", וברבזמן לייחס התנהגויות חיוביות של אותו חבר בקבוצת החוץ לגורמים מצביים וחריגים בלבד או ל"יוצאות דופן" שלו ביחס לקבוצה שהוא משתייך אליה.³⁹ אמת מידה

Trina R. Williams Shanks, Stephanie Clintonia Boddie & Robert Wynn, *Wealth Building in Communities of Color*, RACE AND SOCIAL PROBLEMS: RESTRUCTURING INEQUALITY 63 (Ralph Bangs & Larry E. Davis eds., 2015); Rakesh Kochhar & Richard Fry, *Wealth Inequality Has Widened Along Racial, Ethnic Lines Since End of Great Recession*, PEW RESEARCH CTR. (Dec. 12, 2014), <https://pewrsr.ch/3x7VTJf>

GORDON W. ALLPORT, THE NATURE OF PREJUDICE 281 (1954). ההיפותזה של אולפורט נבדקה במגוון רחב של מחקרים, החל במחקרי שדה, המשך במחקרים איכותניים וכלה בניסויי מעבדה. ראו והשוו גם ללילה מרגלית קול אפקטיבי: שילוב החברה הערבית בתהליכי קבלת החלטות בשירות הציבורי (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2020) (להלן: מרגלית קול אפקטיבי), שם היא טוענת טענה דומה על בסיס המחקר הזה: Tristin K. Green & Alexandra Kalev, *Discrimination-Reducing Measures at the Relational Level*, 59 *Hastings L. J.* 1435, 1447–1448 (2008).

Brewer, לעיל ה"ש 12. 36

Pettigrew, לעיל ה"ש 35. 37

John F. Dovidio & Samuel L. Gaertner, *Reducing Prejudice: Combating Intergroup Biases*, 8 *Curr. Directions Psychol. Sci.* 101 (1999). 38

Brewer, לעיל ה"ש 12. 39

כפולה זו שוללת למעשה מחברי קבוצת החוץ את האפשרות שהדעות הקדומות נגדם ייורשו.⁴⁰

כל האמור מתעצם במצבים המתפרשים כמצבי סכנה. שם יש לנו היתר פנימי שלא לתהות על קנקנו של אדם קונקרטי; "הצדקה" להסתפק בשיוכו הקיבוצי: "הדָּבָר כבר השתלט על הכול. שוב לא היו גורלות אישיים כי אם פרשה קיבוצית".⁴¹ נקודה זו מודגמת ביחסה של המשטרה בארצות הברית לאזרחים האפרו-אמריקאים.⁴² היחס קשור במתח שבין יעילות לבין שוויון (או בין יעילות לבין הוגנות) בעבודת המשטרה, והוא קשור בכך שמתח זה מוכרע בחדות לטובת היעילות. משמע, הקדימות מוענקה ליעילות בשמירת הסדר הציבורי ולהפחתת הסיכון ל"ציבור הרחב" ולשוטרים עצמם. קדימות זו היא המקור למדיניות התיוג (הפרופיילינג) הגזעי אשר נשענת על נתונים סטטיסטיים ומושרשת עמוק בתרבות המוסדית של גופי אכיפת החוק האמריקאיים.⁴³ 44

40 באחד המחקרים נמצא למשל שסטודנטים לבנים שנחשפו לסיטואציה שבה התרחשה "דחיפה" פירשו אותה כהתנהגות אלימה (כלומר כתכונתית), כאשר היא נעשתה עידי אדם שחור בשכיחות גבוהה יותר מאשר במקרים שבהם היא נעשתה בידי אדם לבן. דחיפה שנעשתה בידי אדם לבן פורשה לרוב כמעשה הכרחי הנובע מאירועים חיצוניים, שאינם קשורים לאופיו של האדם הדוחף. Birt L. Duncan, *Differential Social Perception and Attribution of Intergroup Violence: Testing the Lower Limits of Stereotyping of Blacks*, 34 J. PERSONALITY & SOC. PSYCHOL. 590 (1976).

41 אלבר קאמי הֶדְבָּר 149 (אילנה המרמן מתרגמת, 2001).

42 ראו קואטס **בין העולם וביני**, לעיל ה"ש 19. ביום 25.5.2020 נהרג ג'ורג' פלויד, גבר אפרו-אמריקאי, בידי שוטרים שעצרו אותו בעיר מיניאפוליס. אחד מהם השכיב אותו ודרך על צווארו עד שנחנק. התנועה החברתית, שהחלה כמה שנים קודם לכן: "Black Lives Matter", התעצמה. בארצות הברית ובעולם היו הפגנות רבות, סוערות וממושכות לאחר המקרה, ותמיכת דעת הקהל האמריקאית בתנועה התחזקה מאוד ועוררה שאלות בנוגע להפליה מוסדית ולברוטליות משטרתית המופנות נגד צעירים אפרו-אמריקאים. להרחבה ראו, Nate Cohn & Kevin Quealy, *How us public opinion has moved on black lives matter*, NYTIMES (June 10, 2020) <https://nyti.ms/3z3TaSn>.

43 הספרות כאן עשירה מאוד. ראו בין היתר: David A. Harris, *Factors For Reasonable Suspicion: When Black And Poor Means Stopped And Frisked*, 69 INDIANA L.J. 659 (1993), וראו כמו כן ברק מדינה "שמירה על ביטחון הציבור: הפליה היא אסורה גם אם היא יעילה" **המשפט ברשת: זכויות אדם – מבזקי הארות פסיקה** 17, 14 (2013); אדם שנער "יעילות, לוגיקה מוסדית ותרופות חוקתיות: שלוש הערות על פסק דין Floyd v. City of New York" **המשפט ברשת: זכויות אדם – מבזקי הארות פסיקה** 17, 21 (2013). בהקשר הישראלי השוו לפסק דינו של בית המשפט העליון בבג"ץ 4797/07 **האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' רשות שדות התעופה** (פורסם בנבו, 10.3.2015), אשר מותיר על כנה את מדיניות התיוג של אזרחים ערבים בשדות התעופה, שהתבטאה בבידוק מחמיר וחשדני מן הבידוק שעוברים שאר האזרחים. מדיניות זו נותרת על כנה לאחר שינויים מסוימים שהוחדרו, בצל העתירה, באופן הפעלתה.

44 השפעתן של הטיות סטראטיפיות סמויות אינה "מדלגת" אפילו על שופטים, וקיים חשש ממשי באשר להליכים שחובת "ההליך ההוגן" אמורה לאפיין אותם יותר מכול. לדיון בהטיות בהליכי הארכת מעצר ובדיונים פלייליים, במיוחד כלפי אפרו-אמריקאים בארצות הברית, ראו קרן ילין-מור "הטיות על רקע גזעי בהחלטות שיפוטיות ובמערכות תומכות החלטה לשופטים" **המשפט** כד 273 (2018).

אל מול הכוחות הנזכרים – המשמרים "הפרדה", משמרים את "טעות הייחוס הבסיסית" של "אנחנו והם" ומשמרים פרקטיקות של "תיוג" – **מסתמן כוחה האפשרי של האומנות**. היא מפגישה בני אדם עם אלה שאותם בדרך כלל לא יפגשו במעגלי החיים השגורים; היא משבשת את הבורעותיות של טעות הייחוס הבסיסית באמצעות הוספת ידע למטען הידע שלנו, והיא דוחקת בנו לשים לב לדברים שאיננו נותנים את ליבנו להם דרך שגרה, ולכן בכוחה גם להפחית פחד וגם להוליד זהירות וענווה (שהן נוגדנים חשובים לסטראוטיפיזציה). במילים אחרות, מתפתחת בנו יתר עמקות, וזו משפיעה על הפרשנות שאנו נותנים לנסיבות שבהן אנו נתונים. פרשנות זו מעכבת אותנו מלהגדיר את הנסיבות שבהן אנו נתונים כמצב סכנה, ולעיתים אף מונעת זאת מאיתנו, ולחלופין היא מפחיתה מעוצמת הסכנה שאנו מייחסים למצב הדברים שאנו נתונים בו. הנוגדנים הללו מתפתחים (אם הם מתפתחים) בעיקר בתהליכים רגשיים. אי אפשר לצוות על גיבושם. משפט מתקשה לחדור לכאן, שכן הוא רציונלי הרבה יותר משהוא רגשי, ולפיכך איננו מודעים לחלק מהסטראוטיפים שלנו, ובוודאי איננו מודעים למלוא היקף השפעתם.⁴⁵ גם ליצירת אומנות לא קל לחדור למחוזות הנפש הללו, ובכל זאת היא נושאת עימה כוח חדירה רב שאת חלקו הסברנו לעיל ונבקש להרחיב בו עתה.

חשיבה קטגוריאלית סטראוטיפית נובעת מתהליכים קוגניטיביים אינטואיטיביים המשתייכים לנתיב עיבוד מידע, המכונה בספרות הפסיכולוגית: "הנתיב הפריפריאלי".⁴⁶ סטראוטיפים הם למעשה כללי אצבע גסים, "הִיריסטיקות", המשמשים את המערכת הקוגניטיבית לגזור שיפטים מהירים אך לכאורה קוהרנטיים. ניתן לראות בהם אלגוריתמים "זולים" המשתמשים בכוח עיבוד קטן בכל הנוגע לדרישות המערכת הקוגניטיבית כדי לייצר פרשנות יעילה לכאורה ושוטפת למציאות.⁴⁷ והינה, פעולות בתחום המשפט משפיעות

45 הינה דברים שכתבה בהקשר זה לילה מרגלית (ראו מרגלית קול אפקטיבי, לעיל ה"ש 35, בעמ' 204: "במסקנה זו תומכות גם התובנות ההולכות ומתגבשות מתחום האפליה בתעסוקה בנוגע להשפעתן של הטיות קוגניטיביות והטיות חבריות (implicit biases) על אופן הערכת ה'אחר' בראיונות עבודה. אם בעבר רווחה ההנחה שמיעוטים מודרים מופלים בעיקר על רקע החלטות או דעות קדומות מודעות (או אולי כתוצאה ממערכות כביכול ניטרליות, שאינן מביאות בחשבון את צורכיהם של מועמדים מקרב המיעוט), כיום הולכת וגוברת ההכרה שבמקרים רבים בני אדם מושפעים מהטיות ומתהליכים קוגניטיביים שהם כלל אינם מודעים להם. בשל הטיות אלה עלול המראיין, גם בניגוד לרצונו המודע, להעדיף אנשים שדומים לו, להפריז בהערכת חסרונותיו של מועמד שמשתייך ל'קבוצת חוק' (outgroup) ולהתייחס אליו אחרת במהלך הריאיון". היא מפנה למחקרים הבאים העוסקים בהטיות חבריות ובהשפעותיהן על החלטות בתחום התעסוקה: Anthony G. Greenwald & Linda Hamilton Krieger, *Implicit Bias: Scientific Foundations* 94 CALIFORNIA L. REV. 945 (2006); Linda Hamilton Krieger, *The Content of Our Categories: A Cognitive Bias Approach to Discrimination and Equal Employment Opportunity*, 47 STAN. L. REV. 1161 (1995).

46 Richard E. Petty, John T. Cacioppo, Alan J. Strathman & Joseph R. Priester, *To Think or Not to Think: Exploring Two Routes to Persuasion*, 6 PERSUASION: PSYCHOLOGICAL INSIGHTS AND PERSPECTIVES 113 (1994).

47 Thomas Gilovich & Dale Griffin, *Introduction – Heuristics and Biases: Then and Now*, in HEURISTICS AND BIASES: THE PSYCHOLOGY OF INTUITIVE JUDGEMENT 1 (2002).

ביעילות על "נתיב העיבוד המרכזי" – שם נעשה תהליך עיבוד רציונלי של המידע, אבל הן מותירות את האזורים הלא-רציונליים (הפריפריאליים) במחשכים. לאזורים אלה חודרת האומנות, כפי שחודרת לשם, מן העבר האחר, הדמגוגיה, על נימוקיה הפשטניים-הרגשיים.⁴⁸ מחקר שהשווה סריקות מוחיות של נבדקים באמצעות fMRI בזמן צפייה בשתי סצנות מרגשות מתוך סרטים שונים אפשר הצצה ליכולת המגוונת של האומנות להשפיע על אזורים שונים במוח האדם. במסגרת המחקר הוקרנו לנבדקים שתי סצנות המתארות לכאורה מצב דומה – פרדה של ילדים קטנים מאימם – אך בפועל נמצא כי הן עוררו אצל הנבדקים מערכות שונות של רגשות, שיצרו דינמיקה מוחית שונה.⁴⁹ בסצנה אחת, הלקוחה מהסרט "בחירתה של סופי",⁵⁰ קצין נאצי מאלץ את סופי לבחור – לחיים ולמות – בין בנה, שאוחז בידה, לבין בתה הפעוטה, שבזרועותיה. הסצנה המתארת פרדה טראגית ומרושעת של "כאן ועכשיו" הפעילה במוחם של הנבדקים אזורים שאחראים לרגש ועוררה אצלם תחושות עזות של כאב והזדהות, כאילו הם עצמם חווים את חווייתה של האם באופן בלתי אמצעי כמעט. בצד רגשות הצער וההזדהות התעוררה גם קשת רגשות הזעם (כעס, שנאה, רצון לנקום וכדומה). מעניין הדבר שנראה כי כאשר אזורי הרגש הסוערים הללו פועלים, המערכת הקוגניטיבית של האדם מדוכאת. לעומת זאת הסצנה השנייה, הלקוחה מתוך הסרט "אימא חורגת",⁵¹ שבה גם חולת סרטן משוחחת עם בתה ועם בנה ומבשרת להם על פרדה קרובה כי היא עומדת למות, עוררה אצל הנבדקים תגובות אחרות. הסצנה עוררה בהם את המערכת הקוגניטיבית, בד בבד עם המערכת הרגשית. עירור ברזמני כזה מפעיל יכולת אמפתית מופשטת ומורכבת יותר, וזו מאפשרת אימוץ נקודת מבטו של האחר ושינוי מחשבותי ארוך טווח.⁵²

- יתר על כן, יש עדויות לכך שאפילו בנושאים המסומנים כגורליים – כלומר כאלה הדוחים לכאורה קיצורי דרך קוגניטיביים – ככל שהסוגיה דורשת "עלות" גבוהה יותר בהשגה ובעיבוד של מידע, כך תגבר הנטייה להשתמש ב"היריסטיקות": Cynthia R. Rugeley & John David Gerlach, *Understanding environmental public opinion by dimension: how heuristic processing mitigates high information costs on complex issues*, 40 POLITICS & POLICY 444 (Gale Academic OneFile, Accessed 3 Mar., 2020).
- 48 גם נקודה זו לא חמקה מעינו של קאמי: "היצירה... מציינת את המקום שממנו פורצות התאוות האבסורדיות, ושבנו נפסק הדיון השכלי". אלבר קאמי *המיתוס של סיוזפוס* 103 (צבי ארד מתרגם, אהוביה מלכין עורך, 1978).
- 49 Gal Raz et al., *Cry For Her or Cry With Her: Context-Dependent Dissociation of Two Modes of Cinematic Empathy Reflected in Network Cohesion Dynamics*, 9 SOC. COGNITIVE & AFFECTIVE NEUROSCI 30 (2013).
- 50 Sophie's Choice (Universal Pictures, 1982).
- 51 Stepmom (Columbia Pictures & 1492 Pictures, 1998).
- 52 עידו אפרתי "מה קורה במוח שלנו כשאנחנו עושים ליניץ" *הארץ* (8.6.2016), <https://bit.ly/3wYdQJT> (להלן: אפרתי "מה קורה במוח שלנו").
- סוגיה שאנחנו מניחים אותה ללא טיפול של ממש היא הקשר בין אומנות לבין זיכרון או הפנמה לעומת הממדים של זיכרון והפנמה בשדה המשפט. מוכרת לנו העובדה שהאומנות עשויה לעורר רגשות רבים, ואנו יודעים גם כי הקשר בין רגש עז לבין זיכרון הוא קשר מורכב. קיצוניות של רגש מופיעה במצבי טראומה, ושאלות הנוגעות בזיכרון נבחנו אפוא במחקרים על פוסט-טראומה. למחקר עדכני, ראו Noa Herz, Yair Bar-Haim, Emily A. Holmes & Nitzan Censor, *Intrusive*

הינה נקודה סמוכה. קיים שדה מחקרי בנירופסיכולוגיה המאתר מערכת ביולוגית המהווה בסיס ליכולות של בני האדם (ובעלי חיים אחרים) לגלות התנהגות אמפתית.⁵³ במהלך שנות התשעים גילו חוקרים איטלקים מערכת נירונים המפושטת ברוב אזורי המוח ומגיבה תגובה דומה בשני מצבים שהם לכאורה שונים מאוד: מצב שבו אדם מבצע פעולה בעצמו או חווה תחושה פנימית, לעומת מצב שבו הוא צופה באדם אחר מבצע את אותה פעולה או חש לכאורה את אותה תחושה. מערכת נירונים זו מיוחסת במחקר למבנים מוחיים העוסקים בחיקוי התנהגותו של אחר או במתן פרשנות לה או בהבנת הכוונות והמטרות שבבסיס פעולתו של האחר. הנירונים מכונים "נירוני מראה" משום יכולתם לאפשר לנו, בני האדם, לייצג חלקית בתודעתנו את תפיסת המציאות של האחר מנקודת מבטו.⁵⁴ הייצוג החלקי הזה הוא זמני, והוא קשור בכך שגופנו מספק מנגנון משלים המבחין בינינו לבין האחר. למשל, האחר הוא שמתקרב לאש, נכווה, זועק מכאב ונרתע, ואומנם אנחנו הצופים בו שותפים לרגע וחלקית בחווייתו הקשה, אך ב־זמנית מזהים את שונותנו ואת שונות מצבנו, ואיננו צריכים להירתע בפועל לאחור ואיננו זועקים מכאב.

תאוריית הסימולציה (ההדמיה) של האמפתיה פותחה בתגובה לגילוי "נירוני המראה". התאוריה גורסת כי לצורך גזירתן של התנהגות ותגובה ראויות (בעיקר הישרדותית, תועלתנית), המוח האנושי איננו מסתפק בצפייה בפעולותיו של האדם האחר ובהצמדת ערכים לפעולות הללו ושיפוטן, אלא גם מייצר ייצוג של האדם את עצמו בסיטואציה הנצפית, וייצוג זה מצמיח בו תחושות ורגשות.⁵⁵ בעקבות זאת נוצרת סימולציה של ה"עצמי" כמי שנתון בפעולה הדומה לפעולת האדם האחר שבה הוא צופה ולמשמעויות שזו מעוררת. מנגנון זה מאפשר לנו "להיכנס לנעליו של האחר", לנסות ולהבין את חווייתו ולנסות ולפענח את שמתרחש בגופו ובנפשו. בקצרה, על פי תאוריית הסימולציה ניתן לטעון כי אומנות מופת מאפשרת למערכת הקוגניטיבית להיחשף ולהתאמן בסיטואציות אנושיות עוצמתיות. אנו חווים כמעט "על בשרנו" ממש את המצבים המורכבים שחוות הדמויות על המרקע או עלי ספר.

ראוי לסייג כך את התהליכים שתיארנו. המחקר האמפירי של האמפתיה ושל נירוני המראה אינו בגדר תאוריה סיבתית במובן החזק. מדובר בהצבעה על קורלציות, כלומר על קשרים סטטיסטיים בין תופעות. במילים אחרות, לא נוכל לגבש תחזית שלפיה התבוננותו של אדם בסיטואציה מסוימת תוביל אותו בהכרח לתגובה מסוימת. נוכל רק להעריך כי קיימת הסתברות ממשית שתגובה מעין זו של האדם המתבונן תתרחש בו. הסתייגות זו, בעניין ניבוי וסיבתיות,

memories: A mechanistic signature for emotional memory persistence, BEHAVIOUR RESEARCH AND THERAPY 135 (2020). במסגרת המחקר הוקרנו לנבדקים סרטונים קצרים ובהם

תוכן קשה לצפייה, ולאחר כמה ימים נבחנה השאלה אילו סרטונים נותרו בזיכרונום.

53 את הדיון להלן בנירופסיכולוגיה אנו חבים לחגי שרויאר, שהאיר את עינינו.

54 Giacomo Rizzolatti & Laila Craighero, *The Mirror-Neuron System*, 27 ANNUAL REV. OF NEUROSCIENCE 169–192 (2004).

55 Vittorio Gallese, *Embodied simulation: from mirror neuron system to interpersonal relations*, 2006 EMPATHY AND FAIRNESS. WILEY, CHICHESTER (Novartis Foundation Symposium 278), 3 (2007).

נכונה במיוחד בסימולציות מורכבות, כמו רומן או סרט. עם זאת גם בהתחשב בהסתייגות, מה שחשוב בכל זאת הוא הרקע הנירולוגי של האמפטיה והאופן שבו אומנות מפעילה אותה; מצב דברים זה עושה את האומנות לגורם משפיע רב ערך בהתנהגות האנושית.⁵⁶ חשובה כאן הערה בכיוון נוסף. קיומו של מרכיב סימולטיבי באומנות מפנה את תשומת ליבנו למשמעותה האפשרית של סימולציה ככלל. כוונתנו לכך שלצד פיתוחה של אמפטיה חשוב לגייס נגד הדעות הקדומות גם את כוחן של סימולציות, שמכוונות להתנהגות ראויה – קאונטר-רפלקסיבית – במצבי סכנה. כוונתנו לאותם תרגולים מוקדמים מהסוג שמופיע לעיתים, ועל כל פנים ראוי שיופיע, בצבא, במשטרה ובשירות בתי הסוהר בנוגע (למשל) להוראות פתיחה באש. יש לקיים סימולציות גם בגופים המספקים עזרה ראשונה או שבהם צוותי חדרי מיון המטפלים באירועים רבי-נפגעים. תרגול שכזה עשוי להחליף תגובה אחת בתגובה אחרת: להחליף את התגובה האינסטינקטיבית של הנפש במצבי סכנה בתגובה שאותה מבקש התרגול המוקדם להנחיל. במילים אחרות, נתיב התמודדות חשוב אחר עם כוחם המצמית של סטראוטיפים במצבי מצוקה הוא יצירת דפוס תגובה שונה, הרגל התנהגותי אחר, באמצעות תרגולת מוקדמת של תגובה ראויה.⁵⁷ מטעמי היקף ומגבלות של ידע לא נרחיב בסוגיה חשובה זו.

2. משפט כמנוס אחרון – "חוקתיות" וצידוק "ההתחייבות המוקדמת"

התבוננות ב"התרוסקות", בעיקר בהתנהלותו של "השוטר הטוב" והאמפטי טומי, מלמדת לקח אנושי שטרם עסקנו בו. אין די בגיוסה של אמפטיה, שכן מנגנוני ההגנה מפני הדעות הקדומות הם תכופות דקיקים מדי גם עבור אנשים טובים ואמפטיים כשהם נתונים במצבים הנתפסים אצלם כמצבי חירום. הינה דברים חשובים שאמרו בהקשר זה עהעיתונאי עידו אפרתי והמרואינת שלו פרופ' תלמה הנדלר, שהיא פסיכיאטרית שחוקרת את מנגנוני הרגש במוח:

56 טענה זו שלנו איננה מוסכמת על הכול. הינה הטענה הספקנית הבאה: היא מופיעה במסתו של יותם פלדמן, על הסרט הדוקומנטרי של רענן אלכסנדרוביץ הקרוי "המראה". הטענה מותחת, בצדק, הבחנה בין היחשפות לסבל לבין התעוררות אמפטיה, והיא מזכירה גם מנגנוני סינון שבני אדם מפעילים כדי להימנע מחשיפות מסוימות של סבל, אך היא מפליגה רחוק יותר: "זו תובנה משמעותית עבור רבים שעוסקים בחשיפת צורות שונות של רוע כדי 'לחנך' את הציבור; אי-אפשר להמשיך באותה אווירה של 'עסקים כרגיל', להעמיד פנים כי באיזה מקום בעולם שוכנים המונים אשר חשיפת הרוע תחריד אותם או תלטל את עולמם. הציבור אמנם צמא לתיעוד של סבל ושל שערורייה, אך רק לכזה שיאשש את תפיסות העולם שלו". יותם פלדמן, "לנגד עיניים אדישות" הארץ (6.5.2020), <https://bit.ly/38XpZWq>.

57 ואכן תרגול מוקדם הוכח כיעיל בצמצום הפער שבין המחויבות הלכאורית של אדם במישור הערכי או המקצועי לבין תגובותיו הממשיות בעת מצוקה. אנו מודים לחברנו גידי צור על תובנה זו. ראו, יעילותן של תרגולות מוקדמות בקרב אנשי משטרה בארצות הברית (אשר הצהירו מראש כי הם אינם מונעים מדעות קדומות) במניעת ירי בחפים מפשע: Anthony G. Greenwald, Mark A. Oakes, & Hunter G. Hoffman, *Targets Of Discrimination: Effects Of Race On Responses To Weapons Holders* 39 J. OF EXPERIMENTAL SOCIAL PSYCHOLOGY 399–405 (2003).

את מדרג האמפתיה, או ביטול האמפתיה, קשה לזייף. הוא מופיע באופן המזוקק והאותנטי ביותר שלו במצבי לחץ וסטרים. ההחלטה כיצד לפעול היא כמעט אינסטינקט, אבל יש לה שורשים עמוקים. בישראל אפשר לראות את המדרג נע בין ירי וליניץ' באדם כהה עור וחף מפשע מצד אחד [הליניץ' בתחנה המרכזית בבארשבע במבקש המקלט הבטוח זרהום באוקטובר 2015], להימנעות מפגיעה באדם חרדי בזמן שהוא דוקר בסכין נערה בת 16 במצעד הגאווה בירושלים ופוצע שישה נוספים (כפי שקרה כאשר ישי שליסל רצח את שירה בנקי בשנה שעברה) – ... המערכת הרגשית פועלת באוטומטיות מסוימת, תוך העדפה של טעויות על חשבון הסיכוי הקטן ביותר של פגיעה בהישרדות העצמית.⁵⁸

לשון אחר, איום הישרדותי הוא שפת תהום, ושם משפיעות בעוצמה הדעות הקדומות שלא הצלחנו לשרש, ושם פועלים קווי השיוך הנותרים של "אנחנו והם". שאלה מרכזית שנותרת היא אפוא אם נצליח, לפחות כחברה, אולי באמצעות המשפט, להציב מעקה ביטחון על שפת התהום האורבת לנו, לעיתים במישור הפרט, לעיתים במישור החברה. תשובתנו החלקית לשאלה זו מתמקדת במישור התנהלותנו הקולקטיבית כחברה וכמדינה, והיא מציעה ליטול צד בוויכוח על ה"חוקתיות" ולתמוך בה. הוויכוח קיים גם בנוגע למשפט הביין-לאומי בתצורתו בת-זמננו, אבל אנו נתמקד כאן במשפט המדינתי: מדובר במחלוקת בשאלת הצורך של חברות בחוקה פורמלית, על המתח שבין זו לבין עקרון שלטון הרוב וכן בינה לבין הצורך לפעול מתוך גמישות בעת חירום.

חוקה פירושה רובד עליון של נורמות משפטיות – עקרונות יסוד, זכויות יסוד, מוסדות יסוד וכללי משחק עיקריים – שאינן פתוחות לביטול או לשינוי מכוח הרוב הפרלמנטרי הרגיל, ולכן נתונה להן הגנה מסוימת בעת חירום. בשל עליונותן של נורמות החוקה, נורמות נמוכות מהן שמפירות אותן – בטלות. חוקות ראויות נוצרות כאשר בני אדם מצליחים להקטין את השפעת מיקומם החברתי הקונקרטי והאינטרסים הפרטיים שלהם, ומצליחים להקנות לעצמם נקודת ראות ורצון לפעול לטובת הכלל, כמעט כאילו פעלו מאחורי "מסך בערות" רולסיאני.⁵⁹

58 אפרתי "מה קורה במוח שלנו", לעיל ה"ש 52 (הפסקה הראשונה בציטוט היא של אפרתי, בעקבות שיחתו עם פרופ' הנדלר, ואילו הפסקה השנייה היא ציטוט של הנדלר; ההדגשות הוספו).

59 JOHN RAWLS, A THEORY OF JUSTICE 136–137 (1971). "מסך בערות" הוא תפיסה היפותטית לזיהוי התנאים שיהפכו החלטה הקצאתית לצודקת והוגנת במלואה. בעולם הריאלי לא ניתן כמובן לגבש את התנאים המתקיימים מאחורי מסך בערות. לכאן נכנסת חשיבות המיוחדת של חוקות, הן בשל נקודות הראות שמתוכן, לעיתים, הן מאומצות, והן בשל המשקל המוגבר שחוקות מעניקות לבתי משפט. בתי משפט הם מוסדות שהאתוס שלהם והפרקטיקה הרווחת בהם מחייבים אותם להקשיב היטב לקולות שונים: הם מוסדות שבפועל חשופים לזוויות ראייה רבות מאלו שעליהן אמונות רשויות ביטחון, ולכן יש להם פוטנציאל להיות מוסדות טובים יותר במלאכת האיזון שנצרכת כאן.

אם כן, זו טענתנו: אם בני אדם וחברות נידונים לכך שהדעות הקדומות ינתבו אותם בעיתות משבר להכללות חפוזות (היריסטיקות), לתיוגים אתניים, להלך מחשבה של "אלו החיים שלי או של יקירי או אזרחי ולא אקח ביחס לכך סיכון" וכדומה, הרי שחובה להקדים ליצור מנגנונים אשר יקשו, וככל האפשר ימנעו, את ההכרעות הרעות שייוולדו מניתוב שכזה. החוקתיות היא מנגנון בלימה חשוב והיא אכן זו הנוהגת ברוב-רובן של המדינות הדמוקרטיות – במידה רבה בשל לקחי מלחמת העולם השנייה ושואת היהודים. צידוק מרכזי שהושמע לה, לחוקתיות, הוא בדיוק החשש מפני הניתוב האינסטינקטיבי. צידוק זה קרוי "ההתחייבות המוקדמת" או "שירת הסירנות".⁶⁰

מעט יותר בהרחבה. החוקתיות מבקשת להעניק ממשות למחויבות הרטורית של הליברליזם לכך ש"המטרה אינה מקדשת את האמצעים" וש"הדמוקרטיה – על פי מהותה – כרוכה בנטילת סיכונים".⁶¹ חברה שתחתור החלטית "לביטחון מוחלט" לא תשרור בה חירות. עוצמת הפגיעה שתתרחש במישורה של החירות היא רעה גדולה, ולצד זאת הפגיעה צפויה גם לכרסם בתכלית המוצהרת עצמה – של הביטחון – בין היתר בשל תגובת הנגד שהיא תוליד. ההתחייבות המוקדמת תרה אחר התמודדות ראויה יותר, והיא עושה כן אגב נטילת סיכון, שהרי חוקה מגבילה את האמצעים שמותר למדינות להפעילן, והיא שומרת גם על ערבויות פרוצדורליות מסוימות בטרם אימוץ אמצעי תגובה סוערים.

נקודה סמוכה: חברות אנושיות שסועות, משמע חברות שנמתחת בהן בחדות הבחנה בין ה"אנחנו" ל"הם" – חברות הנחצות גזעית, אתנו-לאומית או דתית – הן חברות שרחוקות מכל מסך בערות. יכולתן לפעול מתוך הוגנות כלפי המיעוט מכורסמת אפוא מלכתחילה. ההשתייכות למיעוט ניתנת לזיהוי קל יחסית, באמצעות צבע עור, שפה, מבטא, שם וכדומה, והיא, השתייכות זו, "יציבה", שכן מדובר לרוב ב"מיעוט כרוני", כזה ש"אנו" (הרוב) איננו צפויים להשתייך אליו גם בעתיד. בחברות שכאלו נסיבות שיתפרשו כמסוכנות יזמינו שיקולים

60 רות גביון "המהפכה החוקתית – תיאור המציאות או נבואה המגשימה את עצמה?" **משפטים** כח Stephen Holmes, *Precommitment and the Paradox of Democracy*, in ; (1997) 45, 21. PASSIONS AND CONSTRAINT: ON THE THEORY OF LIBERAL DEMOCRACY 134, 135–136 (1995). שניהם מפנים לכתיבתו של Jon Elster ולטיעון ה"precommitment" שלו. אלסטר השתמש בדימוי של אודיסאוס ושירת הסירנות ונשען על המושג "חוקתיות שלילית" של הייק. FRIEDRICH A. HAYEK, *THE CONSTITUTION OF LIBERTY: THE DEFINITIVE EDITION* (2020), מושג זה מבהיר כי חוקה נוקשה היא אמצעי חיוני להגבלת השלטון, שכן זה מורכב מפרטים הסובלים מהטיות טווח קצר, שבגללן הם יהיו מוכנים להקריב עקרונות וזכויות של המיעוט לשם שימור טובות הנאה מוחשיות וקרובות או לגייס הגנות כאלה על עצמם מפני המיעוט, גם אם בטווח הרחוק יהיה בכך כדי לפגוע בהם עצמם.

61 בג"ץ 7052/03 **עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' שר הפנים**, פס' 4 לפסק דינה של השופטת חיות (פורסם בנבו, 14.5.2006) (שעסק בעתירה נגד חוק האזרחות והכניסה לישראל (הוראת שעה), התשס"ג–2003, ס"ח 1901). ביטוי תמציתי לכך ניתן גם בדבריו של פרופ' Sajo, שצוטטו בידי הנשיא ברק, שם, בפס' 82 לפסק דינו: "[L]iberty is about higher risk-taking".

של הפחתת סיכונים וכן חיסכון בזמן ובמשאבים, ודפוס ההתמודדות יוכרע באמצעות גלגולה המוטה של עלות ההתמודדות אל כתפיהם של בני קבוצת המיעוט המודר.⁶²

כיצד חוקה מאזנת חלקית את הסכנות הללו? בין היתר באמצעות השפעתה על הפרוצדורה של קבלת ההכרעות הקולקטיביות הגדולות, ובתוך כך על מספר המשתתפים בקבלת ההכרעה ועל מיהותם. שופטים נהפכים למעין שותפים – או לפחות בקרים שאינם רק מייצעים – לרשויות הפוליטיות, וההכרעות של נציגי הרוב מושעות לעיתים לשם הפעלת הביקורת השיפוטית (ולעיתים עוד קודם לכן בעת ההמתנה לחוות דעתם של היועצים המשפטיים). יתר על כן, החוקה עוסקת בחלוקת הכוח גם בין הרשויות הפוליטיות לבין עצמן. במדינות שמשטרן פרלמנטרי היא שומרת על כוחה של הרשות המחוקקת – שבה משתתפים כל נציגי האזרחים – למול הממשלה, הנציגה המובהקת של הרוב.⁶³ התרחשויות אלה, שותפויות אלה, מאיטות את האימפולסיביות של חלק מההכרעות המתקבלות ולעיתים משפיעות על מידתיותן.

היש בחוקה הבטחה חזקה מאוד? למרבה הצער, לא. דוגמה ידועה היא פרשת כליאתם של יותר ממאה אלף אזרחים אמריקאים ממוצא יפני בחופה המערבי של ארצות הברית לאחר המתקפה היפנית על פרל הרבור במלחמת העולם השנייה. החוקה האמריקאית והביקורת השיפוטית מכוחה לא עמדו בפרץ.⁶⁴ אלא שתהא זו טעות רצינית לראות בכישלון זה הוכחה לעקרותן של חוקות; לא הוכח אלא כוחן המוגבל. ואכן מוגבלות זו של החוקה, של המשפט, היא סיבה נוספת לצניעות אנושית וטעם חזק לחיפוש אחר עזרה מכיוונים נוספים – האומנות היא אחד מהם (החינוך הוא שדה נוסף שני, התנסויות סימולטיביות – שדה שלישי, וכדומה) – על מנת להתמודד עם פגמי אנושיותנו. משפט ואומנות, כפי שכבר הדגשנו, הם כוחות משלימים.

הדיון שקיימנו עתה, במשפט ובתרומתו האפשרית, הוגבל לרובד החוקתי של המשפט. הגבלה זו באה מטעמי היקף ומשום שספרות רבה דנה בתחומי משפט אחרים ובמאבק בגזענות.⁶⁵ נזכיר אפוא רק בכותרת ממדים נוספים של משפט הרלוונטיים לענייננו כאן. ראשית, לאחד מהקשרי הדברים שפגשנו ב"התרסקות" (ירי בידי שוטרים) יש הסדרה משפטית קונקרטי: הוראות הפתיחה באש. בישראל הדיון המקיף ביותר בהן עד עתה התקיים בוועדת

62 לדיון מפורט יותר, ראו ברק מדינה ואילן סבן "זכויות האדם ונטילת סיכונים: על דמוקרטיה, 'תיוג אתני' ומבחני פסקת ההגבלה (בעקבות פסק דין חוק האזרחות והכניסה לישראל)" **משפטים** לט 47 (להלן: סבן ומדינה "זכויות האדם ונטילת סיכונים"), בעיקר בעמ' 67, 72 ו-105, שם.

63 למרכיב זה של הפרדת הרשויות, ראו לשם הדוגמה את הנמקתו של בית המשפט העליון בפסק דין שבחן את סמכויות החירום שנקטו בעת משבר הקורונה: בג"ץ 2399/20 **עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ' ראש הממשלה** (פורסם בנבו, 16.8.2020).

64 Hirabayashi v. United States, 320 U.S. 81 (1943); Korematsu v. United States, 323 U.S. 214 (1944). לדיון בכך ראו, בין היתר, סבן ומדינה "זכויות האדם ונטילת סיכונים", לעיל ה"ש 62, בעמ' 107–112; וראו גם את דיונו של לאון שלף בכך ובפרשות נוספות בספרו: **מרות המשפט ומהות המשטר** (1996), בפרק 5 שכותרתו "זכויות אדם במבחן המציאות", שם, בעמ' 131–169.

65 לניתוח ולסקירה (בעיקר בהקשרה של ישראל אך בהתייחסות תאורטית והשוואתית), ראו ברק מדינה **דיני זכויות האדם בישראל** 300–287, 460–454, 512–492 (2016).

אור.⁶⁶ מדובר בהסדרה של סוגיה כבדת משקל במיוחד, שנגענו בה לעיל במידה חלקית מאוד.⁶⁷ אין בידינו לערוך כאן את הדיון המעמיק הנחוץ עבורה.⁶⁸ שנית, מצויות נורמות המשפט הפלילי האוסרות על הסתה לגזענות, ויש אלו המחמירות את הענישה בהקשרה של התנהגות פלילית גזענית.⁶⁹ שלישיית, מוטלים איסורים ומגבלות הן על התאגדויות גזעניות והן על התמודדות של רשימות או מועמדים גזעניים בבחירות ארציות ובבחירות מקומיות.⁷⁰ רביעית (ואנו רחוקים מלמצות), מצויות חובות שונות שמטיל המשפט המנהלי על אנשי רשות, שתפקידן לנטרל, או לפחות למתן, את השפעתן של דעות קדומות. מצויים כאן האיסור על "שיקולים זרים" וכן כללי הצדק הטבעי המחייבים, בין היתר, מתן "זכות טיעון" לאדם בטרם פגיעה בו וכן האיסור על "משוא פנים".

סיכום

הסרט "התרסקות" שימש לנו לשתיים: ראשית, הוא היה נקודת מוצא לדיון ביחסים בין-גזעיים ובתופעת הגזענות והמאבק נגדה. התמקדנו ביסוד מרכזי של הגזענות, הדעות הקדומות. הסרט עצמו עוסק ביחסים הבינ-גזעיים בארצות הברית, אבל לקחיו ותובנותיו רחוקים מלהיות מקומיים, שכן מוקדו הוא הנפש והמתרחש בה בסיטואציות שבהן מתערבבות דעות קדומות עם חרדה; שנית, "התרסקות" אפשר לנו להעמיק מבט בשתי זירות אנושיות של מאבק אפשרי בגזענות: האומנות והמשפט.

- 66 ועדת החקירה הממלכתית לבירור התנגשויות בין כוחות הביטחון לבין אזרחים ישראלים **דין וחשבון** (2003).
- 67 זאת בהקשר האמריקאי: בה"ש 44 ובטקסט הסמוך לה.
- 68 בהקשר הישראלי, ראו בין היתר את הוויכוח בין שופט המיעוט ג'ובראן לבין שופט הרוב רובינשטיין, בע"פ 6392/07 **מדינת ישראל נ' יחזקאל** (פורסם בנבו, 30.4.2008); ואת ע"פ 8133/09 **מזרחי נ' מדינת ישראל** (פורסם בנבו, 21.7.2010); וכן את בג"ץ 4845/17 **חמדאן נ' היועץ המשפטי לממשלה** (פורסם בנבו, 28.10.2019), והדיון הנוסף שהתקיים בעניינו: דנג"ץ 7491/19 **נאור נ' חמדאן** (פורסם בנבו, 27.4.2020). כמו כן ראו את מאמרם של האלד גנאים, דורון מנשה ומרדכי קרמניצר "גבולות השימוש בכוח קטלני בעת מעצר" **מחקרי משפט** 703 (2009). ראו גם יורם שחר "הרבה הגנות מתות והגנה הורגת אחת" **משפט צדק? ההליך הפלילי בישראל – כשלים ואתגרים** 487 (**משפט, חברה ותרבות**, אלון הראל עורך 2017).
- 69 סעיפים עיקריים הם 144 א עד 144 לחוק העונשין, התשל"ז-1977, ס"ח 864, וראו גם את ס' 301א(4) לחוק העונשין העוסק ברצח בנסיבות מחמירות, כאשר ה"מעשה נעשה מתוך מניע של גזענות או עוינות כלפי ציבור".
- 70 ס' 145 לחוק העונשין; ס' 5 לחוק המפלגות, התשנ"ב-1992, ס"ח 1395; והשוו גם לס' 3 לחוק העמותות, התש"ם-1980, ס"ח 983: "לא תירשם עמותה אם מטרה ממטרותיה שוללת את קיומה של מדינת ישראל או את אופיה הדמוקרטי, או אם יש יסוד סביר למסקנה כי העמותה תשמש מסווה לפעולות בלתי חוקיות". נורמה מרכזית במיוחד היא ס' 7 לחוק יסוד: הכנסת, ס"ח 244; וכן ס' 75(ה) לתקנון הכנסת, לפיו "נשיאות הכנסת לא תאשר הצעת חוק שלדעתה ... היא גזענית במהותה". וראו גם ס' 39 לחוק הרשויות המקומיות (בחירות), התשכ"ה-1965, ס"ח 465.

הפננו את תשומת הלב לכוחו הטרנספורמטיבי של הסרט ואמרנו שכוח זה הוא השתקפות של דרכה של אומנות מופת. הודות לנתיבי הגישה המיוחדים שלה אל הנפש והודות לכוחה לבנות אמפתיה היא מסוגלת לעיתים להתמודד עם דעות קדומות באפקטיביות. כמו כן מצאנו בסרט תימוכין לרעיון ה"חוקתיות" המופיע במשפט ולצידוק מרכזי המלווה אותה, את החוקתיות: הצורך ב"התחייבות מוקדמת": כבילה של החברה את עצמה כדי שתתגבש הגנה משפטית טובה יותר על בני החברה מפני עצמם ומפני שותפיהם לחברה במצבים שהם יסווגו אותם כמצבי חירום.

הכרנו גם במתח המתעורר בין שתי התובנות שהצענו. התובנה השנייה, זו של החוקה הפורמלית, חוששת מ"הרגשי" ומנסה להסדירו בכבלים מוקדמים, שינוסחו ברוחן של הרציונליות והאוניוורסליות הטמונות בתבונה השכלית. תובנה זו מבטאת את ההגות שמאמינה בתבונה, ולעיתים עוינת את הרגשי ובתוך כך גם את האומנות. ראשיתה אולי באפלטון, אשר הערצתו לרציונליות של האדם הובילה אותו לרתיעה גלויה מהאומנות, משום שזו הרחיקה בעיניו את האדם מהשכל הישר ומהכרת האמת, החיוניים להשגתם של חיים מוסריים.⁷¹ לעומת זאת היסודות ההגותיים שהתובנה הראשונה מבוססת עליהם סוברים שלא ניתן להגיע לאמת ולהתקרב ממשיית אל הטוב ולסור מרע על יסוד התבונה לבדה, שהרי האדם אינו יצור רציונלי במהותו. ואכן ההגות האקזיסטנציאליסטית, למשל, תופסת את האומנות כאמצעי להבנה טובה יותר של המציאות האנושית על מורכבותה.⁷²

אנו מכירים במתח הזה אך תופסים אותו כמפריה; ככזה שמאפשר לבני האדם לזהות יסודות משלימים בתוך עולם נפשי מורכב ועולם חברתי מסוכסך. לשון אחר, התובנה השנייה, שלפיה חוקה תסייע לחברה שסועה להתגונן מסטראוטיפים, מהפרזה, מחופזה ומאיהוגנות כלפי מיעוט, מסתדרת עם התובנה הראשונה, שלפיה אנו זקוקים לאומנות משום שהמשפט כושל תכופות בהתמודדות עם דעות קדומות ופחד. שתיהן תובנות משלימות הנובעות מכך שההתמודדות עם החולשות האנושיות שסובבות את הגזענות מצריכה מנגנוני הגנה מגוונים: אישיים וקולקטיביים, משפטיים ולא-משפטיים (פסיכולוגיים, תרבותיים, חינוכיים, פוליטיים ואומנותיים). אנו זקוקים לכל כוח שנוכל לגייס אל מול הדעות הקדומות והשפעתן. רק בשילוב של כוחות נימנע, אולי, מהתרסקות.

71 אפלטון פוליטיאה י 550 (יוסף גרהרד ליבס מתרגם, 1979): "הציור והאמנות המייצגת על כל סוגיה פועלת פעלה הרחק מהאמת... ובהיותה, אפוא, גרועה בעצמה, ואף מתחברת עם מה שגרוע, הרי שהאמנות המייצגת מקימה זרע שאף הוא גרוע".

72 ושוב אלבר קאמי אומר דברים נכוחים: "עולם זה אלוהי הוא על שום היותו עולם חסרתכלית. על-כן האמנות בלבד, שאף היא חסרת-כלית, מסוגלת לתפוס את העולם. שום שכל ישר אינו עשוי לתת דיחוחשבון על העולם". אלבר קאמי האדם המורד 63 (צבי ארד מתרגם, 1970).